ARANY JÁNOS
MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETE

Közzéteszi és bevezetéssel ellátta
Pap Károly

TARTALOM

BEVEZETÉS

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE RÖVID KIVONATBAN

1. §. Értelmezés. Felosztás.

ELSŐ SZAKASZ - ÓKOR

2. §. Áttekintés.

A) Külső viszonyok.

3. §. A magyarok eredete, rokonsága.
4. §. A régi magyarok polgári élete, vallása, erkölcse, szokásai.

B) Benső viszonyok.

5. §. A nyelv eredete, rokonsága, ősi állapotja.
6. §. A magyar nyelvjárások.
7. §. A hun-magyar írásmesterségről.
8. §. A hun-magyar költészet.
9. §. A hun mondakör.
10. §. A magyar mondakör.

MÁSODIK SZAKASZ. - KÖZÉPKOR.

11. §. Felosztás.

ELSŐ IDŐSZAK. Szent Istvántól az Árpád-ház kihaltáig.

A) Külső viszonyok.

12. §. Történeti áttekintés.
13. §. Műveltség, tudomány.
14. §. A magyar nyelv a polgári életben és az egyházban.

B) Benső viszonyok.

15. §. Költészet.
16. §. A nyelv írott emlékei.

MÁSODIK IDŐSZAK. Az Árpád-ház kihaltától a XV. század közepéig.

A) Külső viszonyok.

17. §. Történeti áttekintés.
18. §. Műveltség, tudomány.
19. §. A magyar nyelv a nyilvános életben.

B) Benső viszonyok.

20. §. A népi költészet.
21. §. A nyelv írott emlékei.
22. §. Folytatás - Írott emlékek.

HARMADIK IDŐSZAK. A XV. század közepétől a mohácsi vészig.

A) Külső viszonyok.

23. §. Országos és műveltségi állapotok.
24. §. Képzőművészetek. - Iskolák, könyvtárak.
25. §. A magyar nyelv a nyilvános életben.

B) Benső viszonyok.

26. §. Költészet.
27. §. Prózai irodalom.

HARMADIK SZAKASZ. - ÚJKOR.

1. §. Felosztás.

ELSŐ IDŐSZAK. 1526-1606.

2. §. Külső viszonyok.
3. §. A magyar nyelv a nyilvános életben.
4. §. Vallási irodalom.
5. §. Világi irodalom. - A nyelvtudomány.
6. §. Tudományos és történeti irodalom.
7. §. Költészet. Az eposz.
8. §. Regés énekek.
9. §. Történeti énekek.
10. §. Bibliai énekek. Tanköltészet.
11. §. Lantos költészet.
12. §. Drámai költészet.
13. §. A verselés külformája.

MÁSODIK IDŐSZAK. 1606-1711.

14. §. Külső viszonyok.
15. §. Vallási irodalom. Pázmán. Vitázó iratok.
16. §. Vallási irodalom. Molnár Albert.
17. §. Vallási irodalom. - Vége.
18. §. Világi irodalom. - A nyelvtudomány.
19. §. Tudományos irodalom. - Történet.
20. §. Költészet.
21. §. Lantos költészet. - Tankölteméný.
22. §. Elbeszélő költészet. - Zrínyi.
23. §. Elbeszélő költészet. - Liszti, Gyöngyösi.
24. §. Drámai költészet.

HARMADIK IDŐSZAK: 1711-1772.

25. §. Külső viszonyok.
26. §. Prózai irodalom.
27. §. Költői irodalom. Lantos költészet.
28. §. Elbeszélő és színköltészet.

NEGYEDIK SZAKASZ - LEGÚJABB KOR.

1. §. Áttekintés.

ELSŐ IDŐSZAK: 1772-1811.

2. §. Az irodalom ujraéledése.
3. §. A nyelv ügye.
4. §. Irodalmi társulatok. Első rendes szintársaság.
5. §. Folyóiratok.
6. §. A műpróza fejlődése.
7. §. Nyelvtani irodalom.
8. §. A tudományos irodalom főbb vonásai.
9. §. Költészet.
10. §. A franczia iskola.
11. §. A franczia iskola. Folytatás.
12. §. A latin iskola.
13. §. Latin iskola. Virág.
14. §. A népies irány.
15. §. Az új iskola előzői.
16. §. Önálló költők. Csokonai.
17. §. Kisfaludy Sándor.

MÁSODIK IDŐSZAK: 1811-1848.

18. §. A nyelv átalakulása.
19. §. Irodalmi társulatok. Nemzeti szinház.
20. §. Folyóiratok.
21. §. A műpróza fejlődése.
22. §. Költészet. Áttekintés.

A) Lantos költészet.

23. §. Kazinczy Ferencz.
24. §. Berzsenyi.
25. §. Kis János és többek.
26. §. Kölcsey.
27. §. Kisfaludy Károly.
28. §. Vörösmarty, Bajza és többek.
29. §. Garay és kortársai.
30. §. A legújabb iskola. Petőfi.
31. §. Petőfi életvázlata. Művei.
32. §. Folytatás. Tompa.

B) Elbeszélő költészet.

33. §. Eposzi kisérletek.
34. §. Eposz. Folytatás.
35. §. Költői elbeszélés.
36. §. Regény- és novellairodalmunk.

C) Drámai költészet.

37. §. Tájékozás.
38. §. Kisfaludy Károly.
39. §. Vörösmarty és mások.
40. §. Katona József.
41. §. Szigligeti és az újabbak.
42. §. Czakó, Hugó Károly, stb.

BEVEZETÉS

Arany irodalomtörténeti diktátumait, kőrösi tanársága szétszórt kincsei közűl talán a legbecsesebbet adjuk e kis kötetben. Több mint félszázada, hogy folyton emlegetjük, eredményeit közvetve vagy közvetlenűl értékesítjük is a nélkül, hogy teljes és hiteles szövegében közzé tettük volna. Pedig nemcsak személyi vonatkozásaiért, mint életrajzi adalék, hanem szempontjainál és eredményeinél fogva is megérdemli, hogy méltó figyelemben részesítsük. Czélja, a melynek sugallatára készült, bár kisebb körben, ugyanaz volt, a mi fő forrásának Toldynak: hogy ébren tartsa és készítgesse egy ifjú generáczió lelkét oly időben, a «midőn az illusiók elmultával minden elfogulatlan hazafinak azon meggyőződésre kellett ébrednie, hogy - ha nem mondom dicsőségre, de - önfenntartásunkra is nincs más út, mint a nemzeti műveltség öntudata a multban s minden erőnkkeli emelése a jövőben».[1] Szóval nem pusztán ismeretközlés, hanem egyúttal honszerelem a tudományban. S e pontról egy kissé vissza kell pillantanunk.

Ismeretes dolog, hogy Arany, bár nem benső hajlam, hanem a viszonyok kényszerűségi vitték a tanítói pályára, a szó szoros értelmében rendkívüli hatású, kitűnő tanárnak volt mondható. Költői hírnevénél, amely kétségkívül valami szokatlan nimbusszal vette körűl alakját, még elevenebben munkált az ő egyéniségének közvetlen varázsa: nagy túdása, luminózus egyszerűsége és fenkölt gondolkodása, mely az új életviszonyok közt is hamar meg tudta találni azt a legfőbb bölcsességet, mely e munkás világ zürzavarát a lelkiismeret, a kötelesség és a hit fényénél egy magasabb harmóniában tudta egyesíteni. Valóban, nekünk meggyőződésünk, hogy egyebek közt az a kilencz év, a melyet Arany Kőrösön átélt, ha külső szituáczióban talán szegényes, de szintén java munkái közzé tartozik, az is szép alkotás, a melynek tanúságai és példái nemcsak önmagának, hanem az egész magyar tanárságnak legszebb hagyományai közzé tartoznak.

Jeles pædagógiai és didaktikai elveiről, amelyeknek nem egy gondolata a mai legmodernebb eredményekkel rokon, e helyt mért szólnánk hosszasabban?[2] elég ha jelezzük, hogy a középiskolai tanári munkakörnek alig van olyan mozzanata, a melyben részt ne vett s valami maradandót ne alkotott volna. Kezdve az írásbeliek mintaszerű javításától, (két hetenkint vagy 160 darab),[3] vezette egy ideig a gyűlések jegyzőkönyvét, fogalmazta fontosabb ügyekben - latínul - az egyház-tanács fölterjesztéseit, átdolgozta az Entwurf követelte új iskolai törvényeket, írt egy alapvető programmértekezést («A magyar nemzeti versidomról»)[4] és bár a fölajánlott «bibliothecariusságot» már nem fogadta el: a gimnáziumi könyvtár szakszerűbb berendezése szintén az ő útmutatásainak köszönhető.[5]

---

[1] Toldy: A magyar költészet kézikönyve, Pest, 1855. I. k. Előszó, X. l.

[2] Főforrás ezekre: Arany levelezése, aztán a Szilágyi Sándor (Fővárosi Lapok 1882, Nagykőrösi Lapok 1898), Komáromy L. (Magyar Tanügy 1883), Hahn A. (E. Ph. Közlöny 1883), stb. czikkei, és a Benkó Imre becses könyve: Arany János tanársága Nagykőrösön 1897.

[3] Levele Tompához: Nagykőrös, 1855. január 16. «Iskolánk nagyon megszaporodott: borzasztó a corrigendák (dolgozatok) tömege. Egy szerkesztő nálam annyival van kedvezőbb helyzetben, mert neki a beküldött ostoba dolgozatokat elolvasni sem kell végig, annál kevésbbé kijavítani, mint én teszem vagy 160 darabbal két hetenkint. *Azonban örömest teszem édes anyanyelvünkért, míg lehet, de félek, nem sokáig lehet*. A diplomatikai nyelv nagyon készül berontani az iskolákba is: akkor pedig jóéjszakát professzorság.»

[4] L. a nagykőrösi ev. ref. főiskola értesítőjét 1855/6.

[5] L. Benkó Imre idézett művét. 26-27. l.

De még jelentősebb az ő kőrösi tanárságának egy másik mozzanata, a melyet idáig alig méltatott figyelemre az irodalom, mindenesetre jóval kevésbbé, mint a hogy megérdemelte volna. Arany *tankönyvírói munkásságát* értem, a melynek közvetlen rugóit kora, az 50-es évek tanügyi mozgalmaiban kell keresnünk.

Az Entwurf ugyanis, mely az abszolút kor annyi veszedelmes közjogi elméletével együtt szakadt a nemzet nyakába, olyan rendkívüli átalakulást inaugurált főként protestáns iskoláink életében, a melyhez foghatót századok óta egyetlen rokon intézmény sem: sem a benső szervezet, sem az oktatási módszer tekintetében. És most egyszerre, minden átmenet nélkül «szaktanárokról», «szakrendszerről» és egy egészen új «methodikáról» kellett beszélni. Növelte még az általános zavart az a körülmény is, hogy mindez voltaképp nem a mi viszonyainkhoz készült, és hogy társadalmunk az Entwurf magas pædagógiai színvonalára akkor még egyáltalán nem volt megérve. Így történt aztán, hogy intéző-férfiaink több helyt maguk se hatolván be annak lényegébe, inkább a betűjéhez ragaszkodtak, semmint a szelleméhez, s a helyett, hogy veszélyessé válható elemeit tompítva, viszont a czélszerüeket meg kifejteni törekedtek volna, járatlanságuk miatt gyakran maguk estek olyan tulzásba, a melynek káros következményei el nem maradhattak.[6] Íly nehéz helyzetben csupán az egyes tanári karok bölcs tapintatától lehetett még remélni valamit, remélni azt: hogy a helyes középutat megtalálva, meg tudják menteni azokat a nagy erkölcsi értékeket is, a melyeket az új tanterv paragrafusai elsikkasztottak, hogy ébren tartják az ifjúság lelkét, ébren a jövőnkbe vetett hitet, a mely talán a költők lantján, meg az ő keblükben vert még egyedűl. Ennek megvolt a lehetősége, s a kisérlet legjobb eszközéül, - a tanítás szellemén kívül: a jó tankönyvek írása és megválogatása kínálkozott annyival inkább, mert e téren maga az Entwurf is kiemelte a tanári egyéniség szabadságát.[7] Más kérdés volt aztán, hogy a fensőbbség szigora miatt miként lehet ezt a czélt megvalósítani! De a törekvés legalább megindult s amint az ilyen kényszerhelyzetben átlag lenni szokott, most is két úton siettek a hiányokat pótolni: egyrészt idegenből, (jobbára a gazdag német irodalomból) vett e nemű művek átültetése, másrészt eredeti tankönyvek írása által; vagy ha ez nem ment, a tilalom ellenére is sajátkezűleg írt kompendiumokat adni a tanítványok kezébe. De hathatósan támogatta e reformokat egy még mélyebb és egyetemesebb mozgalom, amely a jelen és jövő sívár képei közt a nemzet elkeseredett hangúlatából merített erőt. Szabadságharcunk bukása, s a nyomán járó abszolutizmus packázásai, melyek lábbal tapodtak minden históriai jogot, a míg egyfelől a multra fordíták a hazafiak tekintetét, másfelől egy rendkívül erős történelmi érzéket költöttek bennük társadalmi és szellemi téren egyaránt. Egy újabb, néma forradalom volt ez, melyben az önfentartás ösztönén kívül volt valami lelkesült dac, kettős buzgalommal tárni föl a multból-jelenből mindent, ami becses, elnyomóink előtt: megmutatni, hogy e föld kultúrája nem mai keletű; önmagunk előtt pedig: hogy újra fölemeljék a csüggedő bizalmat, erősítsék önérzetünket, sugallják eszményeinket és reményeinket. És ez a szellem, a mely épp annyira táplálta az irodalmat, mint amennyire táplálkozott belőle, hovatovább eláradt a lelkeken, áthatotta a nemzet minden rétegét, a szoros értelemben vett írói és tudományos köröket épúgy, miként az iskolák levegőjét. Így indult meg aztán kath. és prot. intézeteinkben egyszerre az a

---

[6] L. Dóczi Imre: Az Entwurf főgimnáziuma. A debreczeni ref. főiskola 1894/5 isk. évi értesítőjében 245. l.

[7] L. Entwurf der Organisations der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich, Wien, 1849. Elől: a «Vorbemerkungen», aztán a «Lehrbücher» 41. l. A Chrestomathiákra a 140-144. l. Különben a cs. k. fenhatóság is hovatovább mind gyakrabban adott efféle megbízásokat, de természetesen kötött programmal s csaknem kizárólag kath. tanférfiak számára. Így keletkeznek a *Szvorényi József* soká, sokfelé kedvelt «Magyar Olvasókönyvei» IV. k. a gimnáziumok alsó, továbbá a *Lonkay* Magyar irod. történeti Olvasókönyvei II. k. a gimnáziumok felső osztályai számára. Mindkettő 1885-ben.

két kézzel dolgozó, lelkes mozgalom, a melynek ha egykor elérkezik hívatott krónikása: tanügyünk történetében minden bizonnyal előkelő helyet fog neki juttatni.

E komoly és tisztes versenyben természetesen nem maradhatott el az első nyilvánossági jogot nyert protestáns iskola: a nagykőrösi sem. Az a derék tanár-testület, a melynek nagy része nemcsak buzgó tanférfi, hanem jeles író és túdós is volt egyszersmind, már az 50-es évek elején neki lát, hogy az égető szükségen legjobb tudása szerint könnyítsen. *Mentovich* pl. kezdettől fogva soká kéziratból tanítja a fizikát, majd *Szász Károly* és *Jánosi* barátjaival Schoedler Frigyes «Természet könyvét» ülteti át magyarra. *Kiss Lajos* ókori földrajzot, görög nyelvtant és olvasókönyvet, *Ballagi Károly* német olvasókönyvet írnak. «Néhány nagykőrösi tanár» meg a Pütz Vilmos földrajz és történeti kézikönyvét s a dr. Beck világtörténetét fordítja le és adja ki az egyház támogatásával. És végre ott volt a polyhistor *Szigeti Warga János*, a kőrösi gimnázium ekkori neves igazgatója, a ki egy sereg (olvasó-, magyar és latin nyelvtani, természettani és mennyiségtani, filozófiai, pædagógiai és vallástani stb.) könyvével a kor legtermékenyebb tankönyvírói között foglal helyet.[8]

Ennyi külső és benső hatás alatt Arany bizonyára maga is korán gondolhatott hasonló munkálatokra s annyival inkább, mert az ő kezében épp a legfontosabb tárgyak egyike: az egész felső gimnázium magyar nyelvi tanítása nyúgodott.[9] E mellett nagy lelkiismeretessége mindenben, a mihez fogott, hazafiúi aggodalma, a mely most, az 50-es évek derekán gyötörte leginkább, régi és értékes didaktikai tapasztalatai, a miket magán és nyilvános tanítóskodása alatt gyüjtögetett, szintén mind-mind erősen ösztönözhették. Már geszti mentorkodása alatt nagy érdekkel tudakozódik Szilágyi István barátjától,[10] hogy micsoda könyveket használna segédforrásúl, ha pd. «I. költészettudományt általában, espécie: classikai (ó) költészetet, latin prosodiát, mythologiát (görög római) II. Magyar költészetet s ennek történetét stb. akarná tanítani nem középiskolában, hanem a legjobb magán nevelés által kifejlett gyermeknek?». A kérdés további sorsát leveleik hézagossága miatt ugyan nem ismerjük, de maga ez a gondolat: jó tankönyvet adni tanítványai kezébe, egész kőrösi tanársága alatt folyton foglalkoztatja Aranyt. S midőn már túl van egy sereg hiábavaló kísérleten és csalódáson, még 1857 végén is ezt írja Szilágyinak,[11] a ki valószínűleg valamelyik értekezésével vagy tankönyvével lepte meg: «A saját eljárásomat látom igazolva benne... Kiáltó szükség még egy magyar olvasókönyv! Nem volna kedved összeállítani egyet? A magyar nyelv tanításában én is csak tapogatózva járok, hát még milyeneket tapasztalok másutt. Kötetekre menő stilgyakorlatokat memorizáltatnak stb.»

Legfontosabbnak egyelőre egy, a felső osztályok poétikai és rhetorikai tanításához való *Magyar Olvasókönyv* kínálkozott néki, afféle Példatár, mint a minőt az Entwurf is ismételve ajánl, s a melyet alkalomadtán az irodalom tárgyalásánál is sikerrel lehessen forgatni. 1853-tól fogva ugyan Kőrösre is be volt vezetve a Toldy Chrestomathiája, de Arany ennek úgy látszik sem a berendezésével, sem az anyagával nem volt egészen megelégedve. Ez utóbbira nézve különben maga Toldy is elismeri, hogy nagyon nehezítette a könyve összeállítását az a körülmény, «hogy nem volt bőviben miből válogatni; aztán a tartalom dogmaticai czélszerűségének tekintete, a töredékek helyes kikerekítésének szüksége ily szűk helyen, másrészt egy, a

---

[8] Benkó Imre szíves tudósítása és Ádám-Joó: A nagykőrösi ev. ref. Főgymnázium története. 1896 197-210. l.

[9] Az V-ik osztályban: verstan és irálytan, a VI. és VII.-ben: magyar irodalomtörténet, a VIII.-ban: az eszthétika alapvonalai.

[10] Levele Szilágyi Istvánhoz. Szalonta, 1851, január 18.

[11] Levele Szilágyi Istvánhoz. Nagykőrös, 1857. decz. 3.

kormány részéről folyton fenyegető pædagogiai mezbe bujtatott szigor, mely minden politikai és szerelmi vonatkozást kitiltott a szemelvényekből.»[12] «Ezek nélkül pedig bizony kevés jót találhatni a magyar irodalomban, kivált a költészetben», fűzi hozzá Arany mintegy feleletül Ercsey sógorához (1855. január 17.) írott levelében. De azért mégis neki lát s 1855 elején már készen áll az Olvasókönyve, mely egyszersmind a műfajok rövid elméletét és az eszthétika általános elveit is magában foglalta.[13] Terjedelme: 50-60 írott ív; mintája: a fönnmaradt előszó szerint[14] *Johann Mozartnak*, egy, az 50-es évek alatt nagyon népszerű osztrák

---

[12] L. Toldy Chrestomathiája. Pest, 1853. Előszó IV. l.

[13] Teljes címe: Magyar Olvasókönyv. Protestáns felgimnáziumok számára. Szerkesztették Arany János és Szilágyi Sándor. I. kötet. Elbeszélés kötött és kötetlen formában. 1855. Kiadója, ha az engedélyt megnyerik, Heckenast lett volna.

[14] Különben e becses Előszót, mely az irodalmi műfajok történeti fejlődését s egymással való rokonságát igen világosan foglalja össze s egyben Arany kiváló elméleti tudásának és tanító-módszerének is fényes bizonyítéka: egészében ide igtatjuk.

«Midőn az általunk czélba vett *«Magyar Olvasókönyvnek»* első kötetét ezennel a magas kormány kegyes jóváhagyása alá terjeszteni bátorkodunk, szükségesnek látjuk egyszersmind, kellő áttekintés végett, az egész gyűjtemény tervének némi vázlatát adni.

Előképül Mozartnak a németajkú felgymnásiumok számára írt s a magas kormány által már el is fogadott olvasókönyvét vettük, a nélkül azonban, hogy hozzá szorosan ragaszkodnánk. A helyett ugyanis, hogy széptani elméleti czikkeinket a könyv elején, egy rakáson adnók, czélszerűbbnek véltük azokat az egyes fajok elé bocsátani: azon czikkeket pedig, melyek a *szép*nek általános föltételeit, s faji különbségét (mint kellemes, fönséges, humor, komikum, stb.) tárgyazzák, a könyv végére tartani fel. Tettük pedig ezt azért, hogy maga a gyűjtemény szerkezete mutassa mintegy, mit kelljen előbb és mit később olvastatni.

Az eléadás formái közül az *elbeszélőt* soroztuk első helyre. Mi természetesebb, az ember primitiv állapotával inkább megegyező, mint valamely való vagy költött eseménynek elbeszélése? Így keletkezik első fokon a nép- vagy tündérmese, a mythos és monda; továbbá az æsopi, vagy állatmese, mely első stádiumában inkább egyszerű természet- és világnézlet, mint tanköltemény. Monda és mythos tömegéből alakul össze az epopeia, melyről a históriára történik átmenetel. E rendet, mint Mozart, mi is megtartók, azon különbséggel, hogy a népmesét, az elbeszélésnek a legnaivabb ősfaját bocsátottak legelül, mint a mely egyenesen a tömegtől, nem pedig, mint az állatmese, egyes kiváló bölcsektől, tanítóktól ered és sem hagyományhoz nem támaszkodik, mint a monda, sem papi befolyást nem gyaníttat, mint a mythos, legenda. Az Iliasnak tartalmi és mutatványos kivonata után (mely utóbbira Mozart választásán nyugodtunk meg), hosszabb mutatványt csak a «Szigeti ostromból» adhattunk, nem azért, mintha újabb epikusaink, főleg Vörösmarty működését teljesen nem méltánylanók, de mivel a remek széptani elemzés után, melynek Toldy Ferencz a «Zrinyiászt» aláveté, a tanuló inkább beláthat az eposz kompozicziójába, mintha újabb hős költeményeinkből adtunk volna, bár kitűnő részleteket, vagy tartalmukat vontuk volna ki, főleg miután ezekben, minden egyéb jelenségek mellett, a kompozicziő az, a mit teljesnek éppen nem mondhatni. Az eposzról a *históriára* léptünk, egy pár mutatványt a történetírás csecsemőkorából is közölvén; a bibliára nézve, protestánsokúl kénytelenek valánk a Károlyi-féle avult fordítással elégedni meg, a klasszikusokban Kazinczy fordításánál jobbat nem adhattunk. A világtörténeti czikkekben leginkább Bajzára kelle szorítkoznunk; hogy e tekintetben oly változatost nem adhatunk, mint Mozart, azt történeti irodalmunk, a némettel összehasonlítva menti.

S ezzel bezárjuk az első kötetet. Hátra van, az elbeszélés azon fajaira térni, melyek ifjabbak, mint a história, melyek az új kor fejleményei. Ezek a regény, a beszély, költői beszély. Ide számítjuk az idyllt is, mely mindig egy aránylag újabb korban keletkezik, midőn t. i. az ember a primitív állapotok visszavarázslásában kénytelen enyhülést keresni. Az idyll egy részről, a ballada és románcz más részről, természetes hidat képez a *lantos* költeményre. Ének és dal, hymnus és óda. Szegjük szárnyát az utóbbinak, foszszuk meg azt a magas föllengéstől: ime! a tankölteménynél vagyunk. Az

tankönyvírónak a kormány által is elfogadott hasonló műve volt,[15] de szerkezeti beosztásában sőt a műfajok definiczióiban is jórészt önállóan haladt. Az olvasmányok anyaga pedig, bár nagy gond és utánjárás eredményeként, egészen magyar, újabb irodalmunk legjobb e nemű termékeiből válogatott *eredeti* szemelvények voltak. És hogy maga a gyűjtemény szerkezete mutassa mintegy, hogy mit kelljen előbb, mit később olvasni, a műfajok történelmi fejlődését véve alapul, az előadás formái közűl előbb az *elbeszélő*, aztán a *lantos* s végül a *drámai* költészet fajait vette. Az epikus költészet tárgyalása után illesztve bele a *történetírás*, a lírai után az *értekező* és *szónoki próza* formáit. Viszont a helyett, hogy a műfajokat bevezető elméleti fejtegetést a könyv elején «egy csomóban» adta volna, külön-külön, az illető szemelvények elé illesztette; míg a *szépre* vonatkozó általános tudnivalókat egyszerre a könyv végén nyujtotta.

Mindebből, mint tudjuk, maga a terv, az elméleti részek, továbbá a költői műfajok összeállítása Aranytól valók, csupán a szerkesztésben és a prózai (közelebbről a történeti, értekező és szónoki előadásra vonatkozó) anyag megválogatásában segédkezett neki Szilágyi Sándor. A helytartótanács azomban, melyhez a munka első kötetét még január közepén fölterjesztették, miért, miért nem, talán a rajta átvonuló hazafias szellem vagy valami módszertani kifogás miatt: de nem engedélyezte. Ezzel az annyi buzgalommal indult nemes törekvés hajótörést szenvedett s benne Arany kedvét, a melyet közben másféle dolgok is befolyásoltak, a hasonló kísérletektől végkép elvette.[16] Fokozza még a veszteséget az a körülmény, hogy azóta e becses könyv kéziratának is nyoma veszett. Vissza nem adták; a helytartótanács iratai között is hiába kerestük. Szerencse, hogy Szilágyi Sándor legalább a mű *Előszavát*, amely Arany eredeti fogalmazványa volt, annak idején megmentette,[17] ekként belőle a «gyüjtemény tervéről és beosztásáról» némi fogalmat alkothattunk.

De talán nemcsak a tervét, hanem részben az elméleti rész anyagát is sikerül rekonstruálnunk Aranynak egy más, ugyanez időtájt készült jegyzetéből, melyet mint a poétikai tanítás vezérfonalát (5-6 ívnyi terjedelemben) szintén iskolai czélokra készített. Ha már ugyanis tovább volt kénytelen bajlódni a Toldy és mások Chrestomathiáival, az olvasmányokat kísérő elméleti elvonásokat mégis a saját fogalmazásában adta tanítványainak, sőt, alighanem mindjárt a sikertelen vállalkozás után, rendszeresebb és kerekebb formába öntve: diktátum alakjá-

---

epigramm alakja mindkét nemet befogadja: majd egy dalnak, vagy ódának, majd egy szatírának nyujtván mageszméjét, quintesszencziáját. Ha az ódáról görög epigrammra, attól a rómaira szállunk, lebocsátkozunk a *tanköltészet* országába. Szatíra, paródia, travestia - lépcsőnként közelednek a víg eposzhoz, mely nem tanköltemény ugyan, de Olvasókönyvben itt s nem az eposznál van helye, az elemeknél fogva, melyek lényegét teszik, vagy a melyekhez közeli rokon; a költői levél s végre a sajátképi tanköltemény. Itt elhagyjuk ismét a poësis határát: prózai levél s értekezés-formákkal ismerkedünk meg; az utóbbiakról a szónoklathoz emelkedünk: a prózai tanítás leglelkesebb fajához. Végre, az előadási formák tetőpontját, a *drámát* értük el, s bezárásúl oly czikkekre jövünk, melyek a szépnek általános föltételeit fejtegetik.

Ime ezekben véltük egy oly Olvasókönyvnek körrajzát összeállíthatni, mely a felgymnasium felsőbb osztályainak szükségét kielégítse, főleg pedig példákat nyujtson a nyolczadik osztálynak szépészeti elemzéshez. Ha a kiválasztott műdarabok, vagy elméleti czikkek, nem mindenkor ütnék meg a teljes mértéket: óhajtjuk figyelembe vétetni, hogy vajmi kevés irodalmunkban az oly darabok száma, melyek formatökély mellett, oly tartalmúak, hogy tanuló ifjú kezébe adathassanak, - s hogy a magyar szépészet még nem vetkezte le kiskorúságát».

[15] J. Mozart: Deutsches Lesebuch für die oberen Classen der Gymnasien. Wien, 1852-4. III. B. 4°.

[16] L. levelét Szilágyi Istvánhoz. Nagykőrös, 1857. deczember 3.

[17] A fölküldés előtt ugyanis Arany kéziratát a maga másolatával helyettesítette s később a Fővárosi Lapok XIX. évf. 266. számában közzé is tette ily czím alatt: «Arany János tanári pályájáról.»

ban. Ez értékes jegyzetek Arany egykori növendékeinek kéziratában máig fönmaradtak,[18] s a különbség köztük és a tervezett Olvasókönyv e nemű szakaszai között legfelebb annyi lehet, hogy ezek, a széptani alapfogalmakon kívül tisztán a költői műfajok tárgyalására szorítkozván: par excellence poétikai összefoglalást nyujtanak. Különben tárgyalásuk menete, beosztása pontról pontra ugyanaz, mint a minőt a föntemlített Előszóban oly szép megokolással kifejtve találunk, előbb az elbeszélő, majd a lírai, végül a drámai művek nemeiről és sajátságairól szólván. Ami pedig a forrásait illeti, nekünk úgy tetszik, hogy a Mozart útmutatásain kívül főleg két egykorú magyar eszthetikát követett Arany: ú. m. a tankönyvűl is előírt *Purgstaller*-féle Szépészetet[19] és a *Greguss* első, jutalmazott kis művét, a «Szépészet alapvonalait.»[20] (Mindjárt az első mondata szóról-szóra innen.) De ebből merített különösen a szép lényegére, meghatározásaira és a művészetek osztályozására vonatkozó általános fogalmak körűl is nem egy gondolatot; viszont az előbbit (Purgstallert) inkább a szép faji különbségeinek (kellemes, fenséges, nevetséges) meghatározásaiban tartotta szem előtt már többkevesebb önállósággal, néhol még a példáiban is. A II-ik alkalmazott rész azonban, habár szintén érezteti a korabeli német eszthétika hatását, átlag eredetinek mondható, s nemcsak subjectiv vonatkozásainál, hanem kiváló tartalmi becsénél fogva is teljes figyelmet érdemel. Lépten-nyomon annyi termékeny és önálló gondolatot, világos és tömör formulákat, példáiban a magyar költészetre tett utalást találunk benne, hogy minden igénytelen czélzata mellett, a melylyel készült, Arany becsesebb e nemű dolgozatai közzé tartozik. Értékét korán észre vették már a költő barátai, a kik oly éber figyelemmel kísérék Arany minden nyilatkozatát; még szélesebb körökben terjesztették tanítványai, közűlök később nem egy maga is kitűnő tanár, úgy hogy lassankint más középiskolák poétikai tanításának is ezek a jegyzetek lettek alapjaivá. Hogy csak egy példát említsünk, ezeket használták a pesti ref. főgimnáziumban még a 70-es évek elején is; ezeken épült föl a *Baráth Ferencz* soká, sokfelé kedvelt eszthétikájának[21] mind a két idevágó szakasza (V. A szép elemzése, VI. költészet); sőt ezeknek a markáns bélyegét mutatja (szerkezet, definicziók) néhány kitűnő poétikai kézikönyvünk ma! Ám e vett és adott hatásokat ez alkalommal bővebben kimutatni: már a hely szűke miatt sem lehet feladatunk.

A tervezett Olvasókönyvvel és Széptani jegyzetekkel körűlbelül egy időben, vagy talán még előbb irja Arany harmadik, legbecsesebb kompendiumát: az *irodalomtörténetit*, a melynek

---

[18] Bővebb ismertetésük helyett, amit talán más alkalommal ejtünk meg, álljon itt legalább a tartalmi beosztásuk. SZÉPTANI JEGYZETEK. I. *Általános rész*. 1. §. Igaz, jó és szép. - 2. §. A széptan. - 3. §. Szép tárgyak. Ízlés, itészet. - 4. §. Művészetek. - 5. §. A szépet meghatározni nehéz. - 6. §. A művészeti szép meghatározása. - 7. §. A szépnek különbségei. - 8. §. A szépnek további különbségei. - 9. §. A kellemesről. (Pulchrum. Anmuthig.) - 10. §. A kellemes fokozatai. - 11. §. A fönségesről (Sublime. Erhabend.) - 12. §. Tér, - idő, - s erőbeni fönség. - 13. §. A fönség fokozatai. - 14. §. Érzelmes, szenves, tragicum. - 15. §. A nevetségesről. - 16. §. Vegyes fajok, satira, humor, naiv. II. *Alkalmazott rész*. - 1. §. A széptan köre. - 2. §. Alak és tartalom. - 3. §. Alanyi és tárgyias költemény. - 4. §. A költemények osztályozása. - 5. §. Elbeszélő költészet. - 6. §. Az elbeszélő költemény meséje. - 7. §. Népmese, monda, mythos, legenda, rege. - 8. §. Hősköltemény vagy epopeia. - 9. §. Az eposz kellékei. Tárgy. - 10. §. Az eposz meséje. Epizód. - 11. §. Az eposz hősei. Jellemzés. - 12. §. A csodálatos, - machina. - 13. §. Költői elbeszélés, költői beszély. - 14. §. Regény, beszély. - 15. §. Ballada és románcza. - 16. §. Lantos költészet. - 17. §. A dal és ének. - 18. §. Oda és hymnus. - 19. §. A lyrai epigramma. - 20. §. Elégia. Heroida. - 21. §. Idyll. - 22. §. Tanköltészet. - 23. §. Mese és rokon fajai. - 24. §. Költői levél. - 25. §. Satira, epigramma és gnomon. - 26. §. Színi költészet. - 27. §. Drámai egység. - 28. §. Párbeszéd. Magánbeszéd. Felosztás. - 29. §. A színművek nemei. Szomorújáték. - 30. §. Vígjáték. - 31. §. Nézőjáték.

[19] Purgstaller Kal. József: Szépészet, azaz Aesthetica. Elemző módszer szerint Pest, 1852. 8.° 80. l.

[20] Greguss Ákos: A szépészet alapvonalai. Kiadta a Kisfaludy-Társaság. Budapest, 1849. 8°

[21] Baráth Ferencz: Aesthetika a verstan rövid vázlatával. Budapest, 1872. 8°.

összeállítására, noha kedv és túdás egyaránt ösztönözhették, igazában maga a szükség vitte a költőt. Irodalmunk története ugyanis, «amely addig az egyetemnél is inkább név, mint valóság szerint üzetett», épp az új tanterv alapján lépett először a középiskola keretébe, s bár tartalmánál fogva különösen alkalmas volt a hazafias szellem ápolására, a tanítására azonban nemcsak hogy megfelelő vezérfonalat, de még afféle utasításokat se kaphatott a tanár, mint a minőket más tárgyakra oly bő és mintaszerű fejtegetéssel talált az Entwurfban. Önálló, tankönyvszerű munkálatokra pedig akkor még ki gondolhatott volna, a midőn maga a legavatottabb Toldy mondja egy helyt, hogy «régi irodalmunk maradványai, sőt az újabb korok sok terméke is, szinte a XVIII. századig, csak az utóbbi években lettek hozzáférhetőbbek, minélfogva sok részben új studiumok voltak teendők, hogy szakadatlan folyamát lehessen feltüntetni a nyelvben és irodalomban működő nemzeti értelmiségnek».[22] Így lettek hát eleinte a csaknem kizárólag az egyedűli legméltóbb forrás a Toldy enemű jeles könyvei, a melyeket mérsékelt hangjuk miatt a tanügyi kormány is szívesen fogadott, úttörő és korszakos voltuknál fogva pedig nem követni bárkinek lehetetlen volt. Tisztán a középiskola czéljainak azonban valljuk meg: kevésbbé felelhettek meg, egyrészt túlságosan bő, szinte bibliographiai részletességük, másrészt szigorúan tudományos tárgyalásmódjuk miatt, de legfőként azért sem, mert bár az új tanterv nyomán siettek a megjelenéssel, a «*Nemzeti irodalom történetében*» az 50-es évek alatt csak a mohácsi vészig, illetve 1606-ig, a *Költészet történetében* pedig csak Kisfaludy Sándorig haladtak elő. Arany pedig, a ki irodalmunk egységes történetét kívánta előadni, önkénytelenül is rá volt utalva valamely szűkebb keretű, de teljes vázlatra, a melyhez iskolai magyarázatait hozzá fűzhesse s alkalomadtán a növendékeinek kezébe adhasson. Íly czélból írja tehát a magáét, a melynek bővebb kidolgozása vagy éppen kiadása már a föntemlített nehézségek miatt sem lehetett szándékában; ezt mutatják a jegyzetek végig kompendiumszerű voltán kívül a saját őszinte kijelentése, a melyet 1858 végén a tőle e tárgyban tudakozódó Gyulai levelére tesz, mondván: «Az irodalomtörténetet kéziratból tanítom, de mivel az nem egyéb, mint Toldy extractusa, nincs miért elküldenem».[23]

Valóban, főként az Ó-, Közép- és részben az Újkori irodalom mezején csaknem egészen a Toldy alapjára helyezkedik Arany,[24] kezdve a bevezető fogalmi meghatározásokon (irodalom,

---

[22] Toldy: A magyar nemzeti irodalom története II. kiadás. Pest. 1852. Előszó IV. l.

[23] L. Gyulaihoz írott levelét N.-kőrös 1858 decz. 22.

[24] **Arany forrásai** közelebbről: az Ó- és Középkorra *Toldy «Nemzeti irodalom történetének»* első kiadásai (1851/2 II. k.), az Új és Legújabb kor költészetére pedig (Kisfaludy Sándorig) a *«Magyar költészettörténete»* c. műve II. k. 1854. A *Nemzeti irodalom történetének* 1853-ban megjelent III-dik füzetéből azonban, mely a protestáns kort tárgyalja, legfölebb egy-két adatot ha merített. Ezek mellett mint főforrások mellett, a saját idézetei után indulva: forgatta még főleg életrajzi adalékokért a Toldy *«Magyar költészet kézikönyvének»* két kötetét (1855/7.) s más enemű becses dolgozatait (Emlék- és alkalmi beszédeit, Irodalmi arczképeit, írói és gyűjteményes kiadásait stb.) és a szerkesztésében megjelent vállalatok és folyóiratok közül különösen a Nemzeti és *Újabb nemzeti könyvtár* és az *Új Magyar Muzeumot*. Használta és idézi azonkívül a codexeknél és a XVI. század világi emlékeinél: *Döbrentei Régi Magyar Nyelvemlékeit*, a XVI. és XVII. századbelieknél: *Szalay Történeti emlékeit* és *Adalékait*; *Jerney «Nyelvkincseit»* s talán, bár nem említi, a XVI. századbeli bibliafordítók és természettudósok, a XVI. és XVII. századbeli grammatikusok és szótárírók, valamint a Legújabb kor tudományos és művelődéstörténeti mozgalmainál a *Ferenczy Zs. Jakab irodalomtörténetét* is (1854). Ámbár ez utóbbival való rokonsága, mivel egyébként könyvük berendezése és szelleme teljesen idegen egymástól, lehet a puszta véletlen dolga is. Világosan érezhető azonban rajt, ha mindjárt egy röpke utalás vagy jól formulázott ítélet kapcsán, hogy tudományos irodalmunk újabb eredményeit is állandó figyelemmel kisérte, így nyelvünk eredetének kérdésében: az 50-es évekbeli vitákat; Gyöngyösinél: a Kölcsey «Nemzeti Hagyományait»; Petőfinél: a Gyulai essayjét; az újabb romantikus drámánál és regénynél Erdélyi tanulmányait stb. És végül segítségére

irodalomtörténet, egyetemes és nemzeti irodalom stb.), irodalmunk történeti felosztásában, korszakainak elnevezésében, ő is megtartván a históriai jellegű Ó-, Közép-, Új- és Legújabb kor címeket, s e korok politikai határvetéseit, uralkodó vonásaik kissé túlzó karakterizálásával az elsőt: «*önálló nemzetiség*», a másodikat a «*hit*», a harmadikat és negyediket «*első és második virágzás korának*» nevezvén. A korokat, ismét forrása szerint «*szakaszokra*» (Toldy «könyvekre»), a szakaszokat meg bizonyos számú «*időszakokra*», viszont ezeket - már legalább a három első kornál - «*külső és benső viszonyok*» czím alatt külön-külön csoportokba tagolja; az elsőben a politikai, művelődési, művészettörténeti viszonyok és a tudományos élet általános képét, a másodikban a szorosabb értelemben vett költői és szépirodalmi jelenségeket tárgyalván. Természetes, hogy a Toldy széles medrű és részletező rajzával szemben Arany a maga egyéni czélja szerint csak a legfontosabb mozzanatokra figyelhetett, innen: hogy a «Külső viszonyok» kerete nála már az Ujkortól kezdve fokozatosan szűkül, s a politikai és művészettörténeti jelenségek elhagyogatásával mindinkább a művelődéstörténetiekre (iskolák, könyvtárak, nyomdák) szorítkozik, míg a Legújabb korban már ebből is csupán a nyelv, irodalmi társúlatok, színészet, folyóiratok sorsa és a kor uralkodó szellemi áramlatai és irodalmi törekvései érdeklik.

A mi már kettőjük *részletesebb találkozását* illeti, egészen Toldy s közvetve a korabeli történetírás hatását mutatja: fajunk őseredeti származásának, széles és harczias (u. n. «scythai») rokonságának emlegetése, a húnmagyar testvériség apriori átvétele, később a vezérek alatt folytatott szilaj kalandozásaik jóindulatú védelme, politikai és kulturális érettségük, főként valláserkölcsi viszonyaik kedvező színezgetése. De Toldy nyomán jár Arany «nyelvünk eredetének, rokonságának és ősi állapotának» némi összehasonlító alapon mozgó elemzésében is, a midőn külön §-okban fejtegeti «mai nyelvjárásainkat», a «húnmagyar irásmesterség» kérdését, ősköltészetünket, a melyet ő is Attila udvarában kezd, a húnmagyar mondakört, a melyet szintén azonos alapon tárgyal, csoportjait és tagjait - bár rövidebbre fogva - hasonló nevekkel nevezi meg. Kétes hypothezisekbe azonban (eredetük, értékük, énekeseik stb. felől) már itt megjegyezzük, nem bocsátkozik, csupán a mondák forráshelyeit jelöli meg, szerepükre pedig a saját és az 50-es évekbeli irodalmi felfogás szerint csak ennyit: «egykor a nemzeti éposz kiegészítő részletei lehettek». - Még szorosabbá válik ez a kapcsolat Arany és forrása közt a *középkori irodalom* területén. Egyáltalán e kis kompendiumnak ez a részlete az, a melyben írója a leghívebben követi Toldyt, nemcsak a kor hármas tagolásában (Árpád-, Anjou-Luxemburg-, Hunyady-Jagelló cyklus), hanem az egyes időszakok, a külső és benső viszonyok aprólékos rajzaiban, tudományos eredményeiknek (tárgy, szövegezés, idézetek stb.) majdnem §-ról §-ra menő fölhasználásában, a melynek részletezőbb kimutatása azonban azt hisszük, e helyt egészen felesleges. Eredeti megfigyelései is ezen a téren a legszűkebb körűek.

Másként alakúl már e viszony az *Új* s részben a *Legújabb kor* ismertetése körűl, mert bár az előbbinél a három időszakra való beosztást (1526-1606; 1606-1711; 1711-1772) szintén elfogadja Arany, de egyre fokozódó önállósággal a tárgyalásban, úgy hogy a külső viszonyok, a vallásos és tudományos irodalom képét jórészt eredeti tollal rajzolja meg; csupán a költői irodalom fonalán ragaszkodik ismét Toldy másik alapvető művéhez: a *Költészettörténetéhez*, a melyet előbb (XVI. és XVII. sz.) az egyes műfajok, később (XVIII. sz.) az iskolák elnevezésében, törekvéseiknek elemzésében és bírálatában egész a XIX. század elejéig híven követ. A *Legújabb kor II-ik szakaszában* (1811-1848) azután, a hol különben sem volt már semmi útmutatója: egészen magaverte csapásokon indúl.

---

lehetett néki egyben-másban Szilágyi Sándor barátja is, a ki szintén kőrösi tanársága idején írja és adja ki a maga «Erdély irodalomtörténetét», s «Irodalomtörténeti vázlatait», amelyek a Toldy úttörő munkálatai mellett akkor leggazdagabb és legrendszeresebb enemű dolgozataink voltak.

Ha azt kérdezzük ezután, hogy mi már Aranyban mégis az eredeti?: az említett közös vonások mellett több fontos és jellemző részletre utalhatunk. Az *Ó-kort* megnyitó «Áttekintésről» bővebben nem szólva: ilyen mindjárt a Toldyénál is melegebb rokonszenv, a mellyel Arany a hún nép hadi és szellemi multját látja s a magyaréval állandóan összefonni törekszik s nem puszta analogonként, hanem mint egy törzsről szakadt, közvetlen elődeinkét. Sőt a honfoglaló ősök eredeténél - a hunnok töredékének tartott székelység és «Csaba népének» bevonásával - szinte mondai alapra helyezkedik; polgári életüket, erkölcseiket a külföldi krónikások vádjaival szemben önálló források alapján (Priscus, Thierry A.) védi, hitvilágukat mint a húnokéval azonos jelenséget rekonstruálja stb. stb. És hogy ez a hún rokonságba vetett hit nála nem puszta költői ábránd, hanem komoly történeti meggyőződés eredménye volt, mutatja az a körülmény, hogy e kedvelt gondolatkörön belül mily józanúl és biztos érzékkel itél meg, néha kora tudományos felfogásával szemben, egyes jelenségeket. Így például: a húnmagyar ősvallás ügyét, a midőn a Toldy és Ipolyi «tiszta egy istentanával» szemközt röviden a kérdés bonyolult voltára utal s legfölebb annyit enged meg, hogy «őseink nem voltak isten, mint fölény ismerete nélkül».[25] Ez a kijelentés a minő igaz, ép oly jelentős, melyet mint tudjuk, később a «Buda halála» mythologiájába is átvitt és ezzel műve epikai hitelét, a legfontosabb pontok egyikében a Vörösmartyénál valószerűbb alapokra fekteti. - De szintén eredetinek, vagy legalább Toldytól függetlennek mutatkozik Arany: a nyelvi «hasonlóság» és «rokonság» kérdésének megállapításában, nyelvünk sajátos rendszerének, gazdagságának és fejlődésének fejtegetése, valamint az uralaltaji nyelvcsaládba illesztése körűl, a midőn forrásával némileg ellentétben - a vogul-osztják közelséget mellőzve, - egyenesen a török és finn közzé állítja a magyart, itt is kiemelvén, hogy «velük azért se leány se testvér nyelvi viszonyban nincs, hanem önálló anyanyelv».[26]

A *Középkor* tárgyalásánál mint említők, inkább a bőven ömlő anyag megválogatásában, szép és világos elrendezésében jelentkezik Arany eredetisége. De hellyel-közzel a maga gazdag olvasottságából is vegyít közbe egyetmást, vagy önálló adatokkal segítvén tudásunkat,[27] vagy kedvelt krónikáiból idézgetve különösen olyan mozzanatoknál, a melyeket költői munkássága körében maga is földolgozott. Így Zách Feliczián eseténél: Istvánfyból, Kont és társainál:

---

[25] Említésre méltó, hogy az 1865-ben megjelent «Magyar nemzeti irodalomtörténet» c. tankönyvében Toldy is ehez a felfogáshoz áll közelebb. A «tiszta egy-istentan» helyett őseink már szerinte is «egy istent hittek ugyan de alatta, csak a legfőbb jónak megtestesült elvét gondolták, akár az ördögben a megtestesült gonoszét». S bár itt meg némi dualisztikus alapra látszik helyezkedni, a két erkölcsi hatalom szembeállítása alig élesebb nála, mint pl. az Arany «Buda halálá»-ban.

[26] Toldy t. i. csak egy évtized múlva, a Budenz-féle elméletek hatása alatt közeledett ehez a törökös rokonsághoz. (Lásd «Nemzeti irodalom történetének» 1862-iki és 65-iki kiadásait). Míg első könyveiben - 1851/52 - egészen a Hunfalvy-iskola tanítását követte. Egyúttal legyen elég e sorok alatt jeleznünk, hogy mi itt, a midőn hellyel-közzel Arany «eredeti» gondolatairól szólunk, nem egyszersmind azok kritikai helyességét is védelmezzük. Állításainak legtöbbje (a Toldyéival együtt), mikben egy félszázad előtti tudományos világ eredményei tükröződnek, mai szemüvegen át nézve: sok és nagy tévedéseket tartalmaznak. Ilyen, hogy egy-kettőt említsünk: fajunk eredetének és rokonságának megállapítása, a «Hunni-vár», az «Utrugur» és «Kutrugur» (helyesebben Utigur és Kutigur) szavak magyarázata, őseinknek már az V-ik században a Volga partján való szerepeltetése, a húnszékely-magyar atyafiság kérdése stb. stb. De nekünk e helyen csupán az eredmények konstatálása, nem egyszersmind azok kritikai vizsgálata a feladatunk. (Külömben lásd a kérdések legtöbbjére Darkó Jenő értekezését: «A magyarokra vonatkozó helynevek a byzanczi íróknál». 1910. Akad. értekezések.)

[27] Az Árpádok alatt hazánkban megtelepedett idegen vitézek közül például kiemeli Venczelin, Hunt és Pázmán lovagot; megemlíti a Kálmán törvényeinek latinra tevőjét: Albricus barátot; az Anjou-kori udvari nevelés rajzában Gyulafi nevelő Kencsics családi nevét stb., a miket Toldy részletes leírásaiban nem találunk.

Turóczy-ból, a Mátyás korabeli magyar költészet divatánál - Toldynál is bővebben: Galeotti-ból stb. Egyúttal közli a Mátyás királlyá választása és halála alkalmával énekelt népi ének töredékét, amiket forrása éppen csak megemlít, de nem vett föl később költészettörténeti kézikönyvébe se. A Toldy-mondára azonban, a mint iskolai fejtegetései közben is tenni szokta, kitérőleg csupán ennyit mond: «Toldi Miklósról is már e korban léteztek énekek (Anjouk kora), minek bizonysága az, hogy Ilosvai kétségkívül régi énekek nyomán a *Toldi*-mondát I. Lajos korába helyezi, melyet későbbi irók Mátyás korába tesznek». - Ám az ő erős egyénisége lehellete azért megérzik másutt, másféle vonatkozásokban is: néhol az adatok sajátos csoportosítása, másutt jellemzőbb vonásaik kiemelése által, így például a királyi mondakörnél, amelynek egy-két odavetett megjegyzésében a mondák regényes színezete, kikerekedő hajlama, részletező festésmódja stb. felett a «Naiv eposzunk» néhány alapgondolata már jól érezhető.

Sokkal több önállósággal mozog már Arany *irodalmunk újkori* szakaszának mezején, különösen ennek a két első (XVI. és XVII.) századát megnyitó külső viszonyoknak, vallásos és tudományos életének ismertetése körül, a melyben az egyes tudományágak sorrendjét, azok kiválóbb képviselőit, (bibliafordítóit, nyelvtani, természettudományi és történetiróit stb.) nemkülömben a XVI. század divatos versformáit jórészt önmaga állította össze.[28] Hasonlókép finom és eredeti az a pár vonása, amellyel a XVII. század «kialakúló könyvnyelvét», a XVIII-ik (1711-1772) politikai arczúlatát és prózairodalmát rajzolja, bennük a Faludi és Mikes szerepét, s «literaturánk körüli érdemeiért» a Bod Péter nemes alakját elénk állítja. És bár mindenütt vázlatosan halad, csak a legjelentősebb mozzanatokat emeli ki s csak a legfőbb képviselők ismertetését adja tudományban (Pázmány, Szenczi), költészetben (Tinódi-Balassi; Zrínyi-Gyöngyösi) egyaránt, sőt még itt is, mint pl. a XVI. század regés és históriás énekeinél csak a magyar eredetű, vagy vonatkozású műveket részletesebben: de annyi meleg gonddal és történetírói szemmel, hogy a valódi értékek kijelölésében nem egyszer szerencsésebb Toldynál. Közben hányszor érezteti velünk nemcsak nagy irodalmi olvasottságát, közvetlen benyomásait, hanem szellemi multunk egész körét áttekintő, széles és tiszta perspektiváját! E kor tárgyalásában kezd érvényesülni egyúttal az a felfogás- és ízlésbeli törekvése is, hogy a szorosabb értelemben vett költői irodalmat mindinkább előtérbe állítva, tartalomban, érdekben a többi ágak fölé emelje, a mely az ő egyéni hajlamán kívül tanítói czélzatának is mindenbizonnyal jobban megfelelt.[29]

---

[28] Legalább a Toldy «Nemzeti irodalomtörténetének» III-ik, 1853-ban megjelent füzetét, a melyet a protestáns korra vonatkozólag használhatott volna, úgy látszik mindössze egyetlenegy §-ban követte, abban, a melyben a magyar nyelvnek a XVI. század közéletében való szerepéről szól. Egyebekben ha forgatta is, legfelebb egy-két czím vagy adat átvételére szorítkozott.

[29] Természetes, hogy mai szemmel nézve a dolgokat, a *Közép és Újkori irodalom* rajzában is több lényeges tárgyi és kronologiai tévedésre találunk. Hogy csak egynehányat, a fontosabbakat említsük, ilyen: a Halottas Beszéd és a Pozsonyi és Képes Krónikák «írásának», a Margit legenda és a töredékeiben is hibásan rekonstruált Husszita-biblia (közelebbről a Bécsi és Müncheni codex) «eredeti» magyar szövegeinek időbeli meghatározása, továbbá a Pannóniai Ének nyelvéről adott vélemény; hogy még mindég Mátyás budai «országos főtanodájáról», a Báthory (Jordánszky)-féle meglevő bibliáról, Janus Pannonius nyelvtanáról beszél; hogy a Bornemisza tragoediáját «Klytaemnestra» cím alatt, a «Comico tragoediát» meg a XVI. sz. drámatermékéül tárgyalja stb. - De nemkülönben feltűnőek kronologiai tévedései: különösen a XVI. és XVII. szbeli nyelvtani és vallásos művek (Erdősi-Sylvester grammatikája, Székely I. zsoltárai, Heltai bibliája, Pázmány prédikációi), s a XVII. szbeli költők (Zrínyi, Liszti, Rimai, Beniczky) életrajzi adatai körül stb. - Mindezt lényegesen menti az a körülmény, hogy Arany voltaképp a tárggyal együtt valamennyit Toldytól vette át, Toldyban pedig akkor a korabeli magyar irodalomtörténetírás eredményei állanak előttünk.

Végül a *Legújabb korban* már efféle tévedések is alig merülnek föl.

A *Legújabb kor* tárgyalásában mintegy neki lendülve, mindjárt új útakon indul Arany és már a felosztást illetőleg, Toldytól függetlenül,[30] nem három, hanem mint mondja: «a könnyebb áttekintés kedvéért és mert a dolog természete is úgy kívánja», csupán két időkört vesz föl, ezeket is másképpen nevezi: az elsőt (1772-1811.) «Előkészítő», a másodikat (1811-1848) «Virágzási időszaknak» címezvén. De egészen eredeti a kor művelődéstörténeti bevezetésében: - a nyelv ügyéről, a nyelvészeti és tudományos mozgalmakról szóló 3.-7. és 8. §-okban, melyek a II. József rendeletei nyomán támadt nemzeti visszahatást, az 1790/91. országgyűlés alkotmánybiztosítékait és a minden irányban megindult tudományos vizsgálódásokat vázolják; hogy miként jelent meg bennük irodalmunk fejlesztésének tervszerű gondolata, alakult ki tudatos fogalmazása és feladata, a melynek *legfőbb jegye:* a magyar nyelvűség, *célja:* a nyelv megmentése és művelése, tervezett *eszközei* pedig: egy túdós társaság, mint az irodalmi élet középponti szerve, továbbá a színészet, a folyóiratok és a hirlapok lettek. Majd mint a Bessenyeiéktől megindított mozgalom természetes eredményét vezeti elénk «a nyelvünk szelleme és más nyelvekkeli rokonsága» iránti érdek föltámadását, viszont a Révai rendszere mellett és ellen vívott harczokból: a nyelvujítást, mely a virágzás korába (1811-1848) is átnyúlván, Kazinczyék küzdelmeiben már az egész irodalom és az egész nemzet ügyévé teszik a nyelvet. És bár a különböző költői irányok ismertetésekor (9-17. §.) ismét Toldy alapjára helyezkedik Arany[31] s nemcsak az egyes iskolák, hanem az iskolákon kivül álló költők elnevezését («Új iskola előzői», - «Önálló költők») is tőle veszi át, mégis annyi didaktikai finomsággal a tárgyalásban, annyi közvetlenséggel az írók és törekvéseik, a műfajok és műformák bemutatása körűl, hogy a Toldy különben is szétszórt anyagát mintegy ujonnan látszik fogalmazni. A mellett lépten-nyomon érzik, hogy a mit mond, egyszersmind a saját közvetlen benyomásai, és szempontjai alapján is mondja, mintha itéletei sem lennének egyebek, mint a dolgok természetéből folyó véletlen találkozások a Toldyéival. Valóban, költészetünk egyetemes történetének épp ez a szakasza az, a melyet Arany «írói arczképeiben» később is a legszívesebben elemzett, jeles kritikai és eszthétikai vizsgálataival részben új világításba helyezett.

De legszebb s kétségkívül a legértékesebb fejezete e kis irodalomtörténetnek a *Legújabb kor második szakasza* (1811-1848), a «Virágzás koráról» irott, nemcsak azért, mert itt - más forrása nem lévén - egészen magára volt utalva Arany, hanem mivel részben a saját korát, költészetünk történetének legdicsőbb félszázadát tárja elénk a benső, történeti fejlődés olyan tág keretében, a melyhez hasonlót Toldy előtt e téren nem találunk.[32] Ítéletei a különböző irányok és jelenségek, a kitűnőbb írók és hatásuk felett mind biztos és magas szinvonalon mozgók, a melyeket kritikai túdásunk mai eredményei is sorra igazolnak; a mellett fogalmazásuk is oly gondos, nem egyhelyt klasszikusan szép, a mely az ő sajátos prózájának legjobb helyeire emlékeztet. Míly brilliáns például, hogy csak egy-két fejezetére utaljunk: az általános részben a «Nyelv átalakulása» czímű 18. §., mely a Révai nyelvrendszere körűl folyt harczok után a nyelvujítást, mint a kor legfontosabb bevezető mozgalmát rajzolja, benne a Kazinczy előtti kisérleteket föl a XVII. századig, aztán magát a Kazinczy ujításának lényegét és elveit, melyből «a nyelvünk megtisztulva, megifjodva, egészen új alakban került ki»; majd hogy az irodalmunkban megindult e nemű törekvések miként kapcsolódtak bele a politikaiakba, a

---

[30] A Toldy három időszaka: 1772-1807.: az újjászületés kora; 1807-1830.: a nyelvújítás és nyelvszépítés kora; 1831-1849.: Széchenyi kora.

[31] Toldy: A magyar költészet története. Pest, 1854. XXX-XXXVII. előadás.

[32] Nem kell mondanunk, hogy itt nem olyas irodalombölcseleti tárgyalásra gondolunk, mint például az Erdélyi János híres «Századnegyed»-je, vagy akár a Greguss arcképcsarnoka (Pesti Napló 1853-5), hanem rendszeres történeti összefoglalásra, a minőt a *Toldy 1865-iki első, teljes műve előtt* a jobbára iskolai célra szánt enemű könyveink (Zimmermann, Ferenczy Zs. J., Lonkay, Környei, Jámbor P. stb.) törekedtek nyújtani.

reformkor híres országgyűlésein át odáig, amikor végre a magyar szó magyar fejedelmi ajakról hangozván el, «mint diplomatikai nyelv is teljes diadalát ünneplé». - Az «Irodalmi társulatok és a Nemzeti szinház» című cikkben (19. §.) folytatólag az akadémiai és az állandó szinházi eszme fejlődését tárja elénk Arany röviden, de minden fontosabb mozzanatát jól kiemelve. A 21-ben meg «Műprózánk» történeti áttekintését, Kazinczy stíl- és ízlésbeli reformjait, legjelesebb követőit, néhol kiválóbb műveikkel, másutt csak a hatásuk puszta jelzésével, s nemcsak a *költői nyelv*, hanem a *történeti és értekező próza* mezején végig egészen Széchenyiig, a kinek «nem kézzel írott» korszakos műveiben már mint irodalmi érdekeken túl eső, egyetemes társadalmi vívmány tetőzik. A 22. §-ban viszont az 1811-1848-ig eső, u. n. virágzás kori költészeten pillant át néhány, inkább csak a végső eredményeket jelző mesteri vonással, s már az első gondolata megkapó, mellyel a kor vezéreszméit és vágyait tükröző költészet s a politikai élet küzdelmei között vont kapcsolatot villantja ki ekként: «Újítás a nyelvben, alkotmányszerű haladás a politikában, e két sark körül forgott az egész magyar világ.» Ez új magyar világ két irodalmi vezér-alakját, Kisfaludy Károlyt és Vörösmartyt, ezek stíljét és hatását, bennük az *új iskola* törekvéseit vázolva tér át legvégül Petőfire, kiben már a *legújabb*, «a nemzetien népies irány fog túlsulyra vergődni.» Ezen irányokat vagy iskolákat aztán a három fő költői csoport (líra, epika, dráma) szerinti tárgyalásban vezeti elénk Arany, külön-külön csak a főbb képviselőiket méltatva, a jelentéktelenebb munkásokat együtt, csoportonkint adva. És míg emezeknek csupán a műveit, amazoknak rövid élettörténetét is előre bocsátja, befejezésül adván pár soros jellemzésüket, jelölvén ki a fejlődés menetén elfoglalt helyüket. Kiváló részletek e tekintetben az eposz és drámai költészet keretében: Az «Eposzi kisérletekről» (32. §.), a «Regény- és novellairodalomról» (36. §.), a «Drámai költészetről» (37. §.) szólók, a melyek maguk egy-egy kis befejezett tanulmány értékével birnak. A lírában pedig: a Kazinczyról, Kölcseyről, Vörösmartyról írottak, s főként a Petőfiről írott, a mely meleg, színes, eleven rajzával és terjedelmével egyaránt kiválik a többiek közűl. Benne minden objectivitás mellett a baráti szív ösztönszerű heve, sőt büszkesége együtt iskolájuk diadalérzetével szól felénk meghatott és megható hangokon! Mílyen tüneményesnek látja a megjelenését, szokatlannak egész fejlődését, hódítónak géniusza erejét és varázsát; milyen nemes hangon vágyik menteni még a személyi gyöngeségeit is, akár csak előbb Széchenyinél, midőn ennek «túltömött és szaggatott» stíljét védelmezve így szól: «mindezek csak a lángész hibái». Minden sora értékes e pár lapra szorított jellemzésnek, de különösebben két mozzanata az: az egyik, a melyben barátja költészetének fogyatkozásait védi oly módon és olyan érvekkel, mintha csak maga Petőfi (47-iki összes költeményei elé szánt), remek önigazolását hallanók.[33] De még jelentősebb a másik gondolata, a melylyel könyve 32. §-át nyitja meg, határozott és tudatos erővel mondván ki, hogy «*Petőfi nemcsak a magyar nemzet, de az egész világ legjelentékenyebb költői közé tartozik!*» Ez a kijelentés nemcsak személyi vonatkozása miatt, mint a legméltóbb ajkakról elhangzó szavak, hanem tartalmi súlyoknál fogva is rendkívüli, mondhatnók irodalomtörténeti jelentőségüek. S éppen azért, mert egy hosszú gondolatsor végén s egy történeti fejlődés keretében mondja ki őket Arany, nem tarthatjuk a részéről se véletlennek, se múló becsűnek. Hogy mikor kelt először és ily alakban benne: nem tudjuk, talán már e jegyzetek első fogalmazásakor az 50-es évek elején, talán később: mindez nem lényeges, a fődolog, hogy már az 50-es évek folyamán leírta és tanította, éppen Ő, éppen Arany, a melyet egyetlen magyar elődje se mert ilyen alakban kimondani, a melyet pár év mulva, 1860-ban csak egy franczia (Saint-René Taillandier) s egy emberöltővel később a nagy német eszthetikus Grimm Hermann fogalmaz újból, valamivel szabatosabban: hogy Petőfi lelke a világirodalom legnagyobb költőéivel, a Homérával,

[33] E híres *Előszót*, amely mélyen bevilágít a költő jellemébe, pár évvel ezelőtt Kéry Gyula fedezte föl s adta ki 1908; becses jegyzetek kíséretében ismét közölte Ferenczi Zoltán a *Petőfi Almanach* elején. 1909.

Shakespereével és Goetheével rokon.[34] Tehát Néki a legnagyobbnak, a kit költői álmaiban oly megható módon s gyakran idézett, a kit az iskolai órákon is nem egyszer elfogódott hangon, s könnyes szemekkel emlegetett, mint barát, költő és tanító a legszebb kenotafiumot Gyulaival együtt ő emelte. Arany - Petőfinek, kik ketten egy magas fejlődés zenithjére érve *már nemcsak egyes osztályokat, hanem az egész nemzetet meghódíták a költészet számára*.

Nem kisebb érdeme e kompendiumnak az az arányosan tagolt, tiszta szerkezet, a mellyel Arany az egyes korok anyagát beosztja és tárgyalja s az a nyúgodt folyású, logikus erő, a mellyel azok uralkodó jellemét és főbb mozzanatait, elénk állítja.[35] S mindezt ilyen szűk keretek közt is mennyi történetírói érzékkel, az organikus fejlesztés és megokolás bizonyos ösztönszerű adományával! Különösen szépek e tekintetben az egyes korokat bevezető «Áttekintései», a közéleti és kulturális viszonyokról nyujtott markáns képei, amelyeknek rajzában mint költő is mindig mester volt ő. De míg az *Ó-* és *Középkor* néma századaiban, amidőn a magyar lélek nem az irodalomban nyilatkozott legjellegzetesebben: főként ezeket állítja előtérbe, addig az *Ujkorban* már a különböző - tudományos és költői - irányokat, azok okait és főképviselőit emeli ki fokozott érdekkel. Így a XVI. sz. epikájában, bár röviden, de nyomatékkal: Tinódit és társait, a XVII. századében: Zrínyit és Gyöngyösit; a vallásos irodalom körében amott: a biblia-fordítókat, emitt: Pázmányt és Szenczit. Viszont a *Legújabb korban* már csak az elsőrangú irodalmi jelenségeket, divatos költőiskolákat és jelesebb költőket, de körvonalaikon is gyakorta meg-megcsillantva azt a rendkívül fejlett fogékonyságát, amellyel később e nemű dolgozataiban is (írói arcképek) meglát és fölfedez minden szépséget és értékes hangúlatot. - A magunk részéről legfölebb azt sajnáljuk, hogy néhány kiváló írói egyéniségről tüzetesebben nem nyilatkozott, hogy néhány fontosabb szellemi áramlatot inkább csak érintett, mintsem magyarázott. Így pl. a Kármán jelentős szerepét műprózánk fejlesztése körűl, vagy másutt: irodalmunk centralistikus törekvéseiben; hogy Kölcseynek kritikai csatározásait csaknem egészen elhallgatja, holott ez a nyelv és ízlés megújítása mellett irodalmunknak akkor legmesszebbható mozdúlata volt; hogy nem érdekelte valamivel behatóbban az ő kedvelt Csokonaiját és Vörösmartyját, akikről pedig a közórákon is mindig hosszan és szívesen elbeszélgetett; nem: valamivel tüzetesebben a Széchenyi reformeszméinek hatását, a klasszicizmus és romantizmus, a nemzeti és népies irány legfőbb elemeit,

---

[34] A 40-es évek pamphletistáiról és panegyristáiról nem szólva, közűlök csak az egyetlen *Eötvöst* említjük, a ki az ifjú költőt kétségkívül nagy és fejlődő tehetségnek látva, többek közt így jellemzi: «Petőfi a szó legszorosabb értelmében *magyar költő*, s ez az, mi valamint magyarázatául szolgál a nagy hatásnak, melyet művei gyakoroltak: úgy egyszersmind irodalmi érdemeinek legfőbbike» (Petőfi költeményeiről 1847). - Az 50-es években viszont három tanulmány érdemel kiválóbb figyelmet e téren u. m.: a Gyulaié (Petőfi Sándor és lyrai költészetünk, 1854.), az Erdélyié (Petőfi Sándor, 1854.) és a Salamoné (Petőfi újabb költeményei, 1858.). Közűlök *Gyulai* a «legnagyobb magyar lírai költőnek» s bár szertelenkedő, de valódi lángelménck tartja, mig *Erdélyi* legföljebb nagytehetségű naturalistának, a kit azért ne hasonlítsanak se Goethehez se Berangerhez. *Salamon* szintén csak mint «fejlődőben levő nagy szellemről» szól Petőfiről, a kinek 800 darab műve különben «irodalmunk gyöngyei, de büszkeségei volnának nagyobb nemzetek irodalmának is.» - Utánuk jön aztán 1860-ban a franczia *Saint-René Taillandier*, a ki idegen létére először hirdeti, hogy «a XIX. század ihletett mesterei között hely illeti meg Petőfit, mert az érzelmek, a melyeket dicsőít, minden nemzettel közösek» stb. (Revue des deux Mondes 1860. ápr. 15. szám.) Míg az öreg Hermann Grimm szemében végre: «Petőfi, Mistral, Goethe, Shakspere és Homér tünnek fel koronkint olyanúl, mint egyetlen egy költő visszatérő megtestesülése.» (Deutsche Rundschau. Band LXXXIII. 1835. 285. l.) Íme, ezzel az itélettel rokon az Aranyé, habár ő kissé általánosabban fogalmazott.

[35] Még az egyes korok tárgyalási mértékében is jelentkezik Arany önkénytelen forma-tökélye, midőn azok súlyossága szerint az Ó-kort 21, a Középkort 24, az Új-kort 40, a Legújabb kort, mint a legtermékenyebbet és legértékesebbet, 70 oldalon tárgyalja.

egyáltalán a XIX. század költészetének egymásból fejlő s egymást értető fokozatait, s bennük a politikai élet erős visszhangját, midőn végre a történet és egykorú magyar élet áramlatai összefonódván: együtt szakadnak az irodalmi fejlődés árjába.

Mindezt lényegesen menti azonban az a körülmény, hogy ő nem rendszeres irodalomtörténetet akart írni, csupán egy egyszerű vezérfonalat, amelyben - természetes céljánál fogva - inkább az összefoglalás miképtje, semmint az anyag részletes kidolgozása lebegett szeme előtt. De ez magyarázza másfelől azt is, hogy amint jórészt tudományos eredményeiben, úgy elméleti felfogásában és módszerében sem kívánt túllépni azokon a határokon, amiket a korabeli magyar irodalomtörténetírás «rendszerező» elvében, közelebbről magánál Toldynál készen kapott. Így az irodalmat határozó tényezők közül ő is átveszi ennek jellegzetesen széles *művelődéstörténeti alapvetéseit*, noha jóval mérsékeltebben és arányosabban, továbbá a *politika és nyelvtörténet* kapcsolatait, különösen az előbbiét, amelyben végesvégig, mondhatnók Toldynál is elevenebben érezteti, hogy viszont emennek számtalan ténye csak az irodalomban megjelenő nemzeti lélek ismeretével lesz és lehet előttünk világossá. Főként a költészetében megjelent lélek által, amely mindazon erőket, amelyek egy bizonyos kornak politikai, társadalmi és szellemi életét irányítják, emelik vagy elnyomják: a legközvetlenebbül fejezi ki. Ezzel, amíg egyfelől a szorosabb értelemben vett nemzeti irodalom határait is kijelölte már, t. i. hogy a nemzeti érzés, gondolkodás és képzelet milyen felfogású, tárgyú, célzatú és előadású művekben nyilatkozik jellegzetesebben, másfelől azt is megokolja, hogy miért emeli ki közűlök egyre fokozódó érdekkel éppen a költészetet, miért tette összes tartalmi és alaki mozzanataival középpontjává az egész történeti tárgyalásnak. Valóban, Arany voltaképp e rövid vázlatban ugyanazt a felfogást igazolja előttünk gyakorlatilag, amelyet a mai modern irodalom történeti elmélet hirdet egyre hangosabban, hogy: «a nemzeti irodalom története első sorban a költői és szépprózai, szóval a szépirodalom története». S mindezt a nélkül, hogy - miként a prózai dolgozataiban - úgy itt is bármiféle divatos elmélet vagy bölcselő felfogás hatását éreztetné velünk. Sőt mi mélyen hisszük, hogyha ezúton Toldy nem jár is előtte, az ő ösztönszerű lángesze akkor is minden bizonnyal ezt adta volna. Ezt, nemcsak mélyebb gondolati tartalmával, hanem egyúttal hazafiúi célzatától is ihletetten, mintegy némán apellálva azokra a győzhetlen szellemi erőkre, melyeknek véres árnyait idézi s erkölcsi diadalát ünnepli ugyan e tájt írt balladáiban.

De nem kevésbbé éles szemű Arany azoknak az egyetemesebb: *korszerű* és *irodalmi hatásoknak* az éreztetésében, amelyeknek részint az emberiség nagy mozgalmai és szellemi áramlatai, részint a különböző irodalmi hagyományok és korok divatában, hol irodalmunk egész területén, hol annak csupán egyes köreiben állandóan ki voltunk téve. Igaz, hogy részletezőbb elemzésekbe itt sem bocsátkozik s főként a vezető egyéniségek művészi fejlődésének útját, hatásának mértékét inkább csak érinti, de már magában ebben az elrendezésben és megválogatásban, aminőt, pl. a «Legújabb kor» tárgyalásánál nyujt, - jelezni tudja a maga egyéni világnézetét, írói felfogását, nem egyszer ízlését. Jelezni mindenek fölött azt a mélyen elemző hajlamát, amelyet később «Zrínyi és Tasso» c. tanulmányában, majd az «Írói arcképekben» fejt ki teljes erővel, amely mint az újabb magyar irodalom egyik fő iránya, a szorosabb értelemben vett *filologiai módszer* alapjait rakja le nálunk. - Egyáltalában minden sorából érzik, hogy néki az «irodalom» nem puszta eredmény, hanem élő és éltető erő, amelyből szabályokat és törvényeket lehet levonni; hogy a «történetével» érdekesség és tanúság dolgában semmi sem vetekszik, mert az tükrözi vissza századokon keresztül a nemzet szellemi életét, ébreszti a hazafiságot s az ifjabb tehetségeket irodalmi munkásságra buzdítja.[36] «Erkölcsi értéke» pedig: - és itt akár a Beöthy szép szavaival folytathatjuk, - hogy «ha szellemünknek hosszú és súlyos küzdelmei közben kevés oly diadalra mutathatunk is,

[36] Arany: Irodalomtörténete. 1. §. Értelmezés.

mely a világra szól, de hosszú kitartása, önmagához való hűsége, nemzetünknek s ezáltal az emberi művelődésnek tett szolgálata: erejét mutatja, bizalommal és önérzettel tölthet el bennünket».[37]

De ha már a módszer tekintetében is jelentékeny eltérés mutatkozik Arany és főforrása Toldy közt, akinek roppant érdekű munkássága inkább az irodalomtörténet adatainak összegyűjtésében és tisztázásában, semmint ezen adatok oksági kapcsolatban való bemutatásában rejlik, még lényegesebb lesz a felfogásbeli különbség köztük, amellyel irodalmunk «Legújabb korát» nézik, fejlődésének irányát és eredményeit megítélik. Amíg ugyanis Toldy az ő ifjúkori emlékei, halhatatlan barátainak dicsősége, s talán személyes és eszthétikai rokonszenvének hatása alatt mindvégig - szinte haláláig - a romantikus (nemzeti műköltészeti) iskola sikereiben látja költészetünk legmagasabb emelkedését, a Vörösmarty géniuszában legszebb diadalát, amihez képest mindaz, ami még utána jött, legfellebb *«új lendület»*, melybe «a hatalmasan ébredő közélet, a népet magát mindinkább felölelő politikai irány s a véletlennek azon szerencsés viszonyulása is belejátszott, mely egyenesen született népemberek közt hagyott erőteljes költői egyéniségeket támadni, akik azonban első kísérleteikkel a classikai-nemzeti kor földében gyökerezvén, költői műveltségüket szinte annak köszönték»[38] stb. stb.: - Arany, bár hódolattal hajtja meg előtte és az eszményképei előtt lobogóját, de a dolog lényegéről másképpen gondolkodik. Nem fejteget ugyan és nem polemizál, de nyiltan és nyomatékkal jelzi, hogy itt egy egészen új irányról, új eszmékről és új törekvésekről van szó, ami nem csupán a kedvező véletlen, hanem egyúttal természetes fejlődés eredménye, amelyben a «nemzeti» és a «művészi» még magasabb fokon egyesül. Hogy itt valami rendkívüli változás történt tárgyban, felfogásban, formákban és nyelvben egyaránt, amely hivatva van egész költészetünket átteremteni; oly hangon szólván, amely már az egész népet magában foglaló nemzet szívéig hasson. Míg amott, «bármily szép költeményekkel gazdagítá az új iskola irodalmunkat, volt azokban némi idegenszerű, amely miatt a nemzetnek úgyszólván vérévé nem válhattak... míg a Petőfi által megérintett húr egyszersmind a magyar szívnek legbensőbb húrja s kétségkívül nincs költőnk, aki a «nemzeti» nevet annyira megérdemlené mint ő».[39] - Mindezt érthető okokból épp a lírai költészet tárgyalásánál és Petőfire vonatkoztatva mondja el, aki maga is öntudatosan és többször hirdette, hogy ezt az egész irodalmi irányt és pártot ő teremtette meg, aki az összes enemű hatásoknak kezdettől fogva sokáig - erényeiben és túlzásaiban - valódi középpontja volt. Csak Ő körötte és utána csoportosítja aztán a többieket, a lírai és epikai nemben: Tompát; a regény és népies novella terén: Eötvöst, Keményt és Jókait; a drámairodalomban Szigligeti népszínműírói érdemeit, kapcsolatban az előzők (Munkácsy, Balogh, Gaal, Nagy Ignácz) hasonló törekvéseivel... Nemes szerénysége csak egyetlen nevet nem ejt ki: a magáét, egyetlen diadalt hallgat el, a saját művei szakadatlan diadalát. De mindezt elvégezték helyette barátai; e kis kötet lapjain Szilágyi Sándor, kint az irodalom mezején főleg Gyulai Pál, akinek heves és nagyszerű csatározásai épp ezidőtájt zajlottak leginkább. - Mindent összefoglalva: a kép, amelyet így Arany szellemi multunk arculatáról elénk tár, e rövid, vázlatos alakjában is felette becses; alanyi értékénél mindenesetre jóval túlterjedő, s habár az összeállítás elsőségében mások kísérletei meg is előzték, egy érdeme elvitázhatatlan: és ez az, *hogy iskolájuk, a legújabb «nemzetien népies» iskola sikereit és jogosultságát, egy teljes, történeti összefoglalás keretébe az ő kompendiuma iktatta be először*. Ez a tény pedig, ha semmi egyéb, irodalomtörténet-írásunk történetében is helyet biztosít neki.

---

[37] L. Beöthy: Képes irodalomtörténete. Bevezetés. 11. l. III. kiadás.

[38] Toldy: A magyar nemzeti irodalom története 1864. 379. l.

[39] Arany irodalomtörténete. 32. §. Folytatás. Tompa. 150. l.

Nemkevésbé figyelemreméltó, hogy mindazt, a mit mond, azon a nyúgodt folyású, tiszta, értekező nyelven vezeti elénk, a mely egészen a tárgyához simúl, mindent kellően megvilágít s az egymás után sorakozó gondolatokat a megfelelő szavakkal tudja megjelölni. És bár stíljének finomabb árnyalatait, jellemző eszközeit és hatását itten kevésbé mutogatja Arany, viszont a gyorsan váltakozó tárgyak rendjén, a nála olykor föl-fölmerűlő egyhangúságot is el tudja kerűlni, s átlag mindvégig epigrammatikusan tömör és élező. Innen a fejezetek folyamán az a sok aláhúzott szó, a mondatok szerkezetében a sok kettős pont, úgy hogy e kis «vázlat» e tekintetben is méltán sorakozik nemcsak az Arany hasonló dolgozatai, hanem egyáltalán annak a korszakos fejlődésnek keretébe, a melyet tudományos és értekező prózánk épp az 50-es és 60-as évek folyamán fölmutat.[40]

*

Mint több egykorú tanítvány nyilatkozatából tudjuk, Arany e kompendiumot az első években mindég maga diktálgatta, csak később adta át egy-egy jobb növendékének, hogy társaival együtt odahaza másolják le, úgy hogy az közórán már készen állt a fiúk előtt: a VI-VII. osztályokban vezérfonálként, a VIII-ikban pedig, a melynek számára készült voltakép, mint érettségi összefoglaló. Természetes azonban, hogy az iskolai előadás fejtegetései itt-amott idővel lényegesen bővítettek és módosítottak rajta. Arany például már a tárgyalás mikéntjében egész eredeti methodust követett, a melyet Lévay József barátjához írt (1858 febr. 28-iki) levelében fejt ki előttünk tüzetesebben. E szerint a VI-ik osztályban,[41] melyben az irodalomtörténet tanítása kezdődött: a korfelosztást előre bocsátva, rendesen a Legújabb koron kezdte, «mivel

---

[40] Különben Arany prózájára és stíljére lásd bővebben a Riedl mélyelmű fejtegetéseit. Arany János. 1904. III. kiadás. 266-311. ll.

[41] «A VI. osztályban három órám lévén, kettőt irodalomtörténetnek, egyet szavalás, felolvasás, munkavisszaadás - stb.-nek - szentelek. És pedig ez osztályban, előre bocsátva az irodalomtörténet felosztását, a legújabb kort (1772) kezdjük. Ez könnyebb a gyereknek, mint a *zumtuchel*, vonzóbb is. Magolni való könyv, kézirat, itt sincs. Olvasókönyv Lonkay II. Rossz ugyan, tele pápistasággal, de nincs jobb. Elolvastatván az írók életrajzát: felkérdem, ki mit tartott meg emlékezetben? - Aztán megint felkérdem más órán. Azzal nem törődöm, ha nem tudja, két vagy három évig járt-e valaki iskolába: csak a főbb momentumokra, az irodalmilag is fontosokra szorítkozom. Kivonatot készíttetek az olvasottak és hallottakból magok által. Természetesen, az irodalmi állapotok általános rajzát, mi a könyvben nincs, kiegészítem szóval. Aztán minden íróból példát olvasunk. A nevezetesb könyveket, ha szerét tehetem, eredetiben is felviszem s megmutatom. Sokat tesz a fiúra az, ha látja formáját, kötését, czímlapját legalább, valamely régibb munkának. Ily módon a VI. osztály keresztül megy a legújabb koron, - a forradalomig. - Censeálom pedig őket össze-vissza tett kérdések, majd egyes írók működési körének felkérdése által.

A VII. osztályra marad az ó-, közép- és újkor. Pár ívnyi rövid extractust adok kezökbe, hogy az összefüggést lássák, s fel tudják mondani. De a súlypont itt is a felolvasásokra esik. Begyakorlom a régi nyelvbe a *zumtuchel*-től kezdve a mohácsi vészig. Zrínyiből bőven olvastatok, fejtegetve mindig. Munka, szavalás itt is foly. Hetenkint van három óra. - Kézikönyv lehet Lonkay I, de örömestebb adom kezökbe Toldy *Példatárát*.

A VIII. osztályban már nem kellene irodalomtörténet. De tekintve, hogy némelyik oly gymnasiumból lépett ez osztályba, hol a magyar Litteratura históriának nevéről sem hallott, vagy legfölebb Toldy irodalomtörténete első §-ait magolta be s a középkorig sem haladt: hogy az ilyen is tudjon az érettségi vizsgán valamit, a *legújabb* kort ismétlem. De nem annyi olvasással, mint a VI-ban, hanem rövid kivonatban, 3-4 íven összeállítva. Két órám közül egyik erre fordíttatik, - és 3-4 hetenkint szavalásra stb. - Másik órán széptani elemzés foly. Nem szoros systematicus rendet követek, de a *szép* főbb osztályozását és a költészeti nemek megkülönböztetését kivánom. Oly alkalmazott aesthetica, mely minden művészetre kiterjed, vagy oly theoretica, mely csupán szemlélődéssel lakik jól, - nem ily korú, olvasottságú ifjakhoz való. A szókat betanulhatná, de az értelem éhen maradna.»

könnyebb a gyermeknek, mint a *zumtuchel* s vonzóbb is», míg az Ó-, Közép- és Újkort a VII-ik osztályra hagyta. A VIII-ik osztályban végre, a melynek tulajdonképeni tárgya voltaképp az eszthétika lett volna, a más iskolából jött, s irodalomtörténetről gyakran nem is hallott tanulók kedvéért, «hogy azok is tudjanak az érettségin valamit», a Legújabb kort ujra átismételtette.[42]

Bár e sajátszerű eljárásban úgy látszik az a didaktikai szempont vezette Aranyt, hogy a tartalmi és szerkezeti jelenségeken kívül formai (nyelvi) szempontból is helyesebb az újabb irodalmi termékekkel ismertetni meg először a növendékeket, mégis minden hódolatunk mellett iránta, e tekintetben alig érthetünk vele egyet. Nem pedig egyrészt azért, a mit különben már Toldy kiemel,[43] hogy «így a történeti felfogás, előzményeivel együtt, alapjaitól is megfosztatik s az előadás, gyakran szükségkép előbbi időkre és momentumokra vonatkozván, itt-ott érthetetlenné válnék; és hogy nélkülözzük a haladás megítélésének igaz mértékét, ha a kifejlődés újabb fokainak okait az előzményekből nem ismerjük.» De nem másrészt azért sem, mivel az irodalomtörténeti tanítás középiskolai feladata éppen az, hogy a nemzeti életet korszakonkint változó, mégis egységes szellemével és törekvéseivel az irodalmi művek révén jellemezze, ebben pedig, hogy föl tudjuk belőle építeni a kívánt «történeti hatást»: maga a művek történeti sorrendje a fontos. Aztán az újabb irodalomban, a nagyobb írói alakoknál már nemcsak műveik, hanem egyéniségük és személyes törekvéseik is érdekelnek bennünket, ezek pedig a históriai élet haladásával egyre bonyolultabbakká válván, nyomukban is több-több elméleti kérdés támad, a miket viszont csakis elmélettel kapcsolatban lehet tárgyalni. Mindezt a nélkül mondjuk, hogy - középiskolai mértéket tévesztve, - irodalmunkat akár törvényszerű

---

[42] Felette érdekes nyilatkozatokat tesz erre nézve még Arany a nagykőrösi főgimnázium (1855/6) Értesítőjében közlött programmértekezésében, a melyet mindjárt ezzel a gondolattal nyit meg: «Nincs egy-egy nehezebb feladat a magyar irodalom tanítójára nézve, mint a régi nyelvemlékek és költői maradványok iránt a tanulóban érdeket gerjeszteni, azt folyvást fenntartani, hogy a példányok olvasása előtte fárasztóvá, lélekölővé ne fajuljon.» S e nehézség okát főleg két körülményben: egy subjectivben és egy objectivben találja. Az első szerinte abban áll, hogy az a 15-16 éves ifjú, a ki előtt most nyilt meg a stíl virágos mezeje, a ki rokon vagy ellenszenvét csupán a külsőhöz köti s első sorban ebből a szempontból itélkezik: képtelenség, hogy egyúttal magasabb érdekeket, mint a nyelv erejét, a compositio hatalmát, a költészet egyszerű fenségét is érezze. Már lelki alkatánál fogva, - ki akarván tünni - csak a *jelent* nézi, a *mult* ügyetlen törekvései, avult szépségei iránt, a miket önfejlődése színvonalán alul állóknak tart: sem kedve sem érzéke. A másik, az objectiv ok pedig maga-magában, régibb irodalmunk természetében rejlik, a melynek anyaga a külföldiekéhez képest bizony felette szegényes, az is, a mi van: forma és tartalom, külső és benső szerint meglehetős silány - jobbára iskolázott emberek műve, melynek compositiója ügyetlen, naiv helyett tudákos stb. Ily viszonyok közt aztán kellő érdeket adni, puszta grammatizálással, nyelvalaki és helyesírásbeli fejtegetésekkel mélyebb hatást kelteni vajjon lehet-e? Voltaképp a nemzeti versidom tárgyalásával is ezt az útat akarja részben megvilágítani: a melyen ez a hatás könnyebben elérhető. - Kétségkívül komoly és súlyos érvek ezek, de ha már régibb irodalmunk e sokoldalú szegénységén nem segíthetünk, még mindig kezünkben az érdekköltés egy más, hatalmas eszköze: a *tanítás mikéntjében*. Kellő korrajzi és művelődéstörténeti keretben, csak a legfontosabb tárgyi magyarázatokkal kísérve meg lehet szólaltatni azokat a néma nyelvemlékeket és költői maradványokat is, csak a tanárban legyen meg hozzá az ismeretközlés kellő reális és formális föltétele, a minthogy megvolt ez magában, az Arany kiváló tanítói egyéniségében. Aztán, mai tudásunk szerint legalább, azok a legendák se olyan sivár nyelvemlékek már, mint a minőknek ezelőtt tartottuk őket; Tinódi és társainak a művei sem puszta rímkrónikák, hanem kortörténeti becsük mellett a honfiúi lelkesedés és búbánat nem egyszer ihletett, sőt ihlető forrásai. Általában az a benyomásunk, hogy e szigorú ítéletben inkább a kényes ízlésű költő, mint a didaktikus vezette Arany tollát.

A rendes, a történeti fejlődés menetében való tanításra fönt mondjuk el a magunkét.

[43] Toldy: A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelenkorig. Budapest, 1864/5. Előszó. VII. l.

fejlődésében, akár a társadalmi és politikai mozgalmakkal való mélyebb összefüggésükben kívánók taníttatni.

De ettől eltekintve, szemben még az Arany korában is dívó régies methodikával, a melyben nem annyira a megértés, mint inkább a könyvnélkülözés játszotta a főszerepet: mennyi józan és értékes megfigyelés csak azokban a Lévayhoz írt baráti sorokban! Ime, egy félszázaddal ezelőtt ő már gyakorlatilag érvényesítette a modern didaxis azt a főelvét, hogy az oktatásnál mindig a tapasztalás előzze meg az elméletet, viszont az elméletből a középiskolában csak annyi szükséges, mert csak annyi bír alaki és tartalmi képző-erővel, a mennyit az inductio útján szerzett konkrét ismeretekből meríthetni. Ezért fektetett oly nagy súlyt Arany, - a mi a nyelvi és irodalmi tanítás, ethikai és eszthétikai képzés legjobb alapja marad mindég: különösen *az olvasmányokra*, otthon és az iskolában egyaránt; figyelmét, akár e kis kompendiumban, mindíg az uralkodó tényezőkre fordítva, nehogy a részletek az áttekintés tisztaságát elhomályosítsák. A tárgyalt munkákat világosan és egyszerűen elemezte: így bontogatta ki főgondolatukat és szerkezetüket, magyarázta műfaji sajátságaikat és stílusukat. Nagyobb íróknál a bennük nyilatkozó érzelmeket, képzelő tehetséget, a jellemző erőt és módot, viszonyukat műveikhez, korukhoz és a nemzeti szellemhez. Tanítványai beszélik, de maga is írja külömben, hogy a nevezetesebb vagy régibb könyveket, ha szerét tehette, eredetiben vitte be az órákra: hadd lássák a növendékek formáját, kötését vagy a czímlapját legalább. «Bánk bán»-ról egy egész órán keresztül magyaráz; a régiek közül meg Zrínyit, Csokonait, az újabbak közűl Vörösmartyt és Petőfit csaknem mindég bizonyos ünnepi hangúlat, sőt a mély megilletődés hangján fejtegette. Főként Petőfit, akinek a lelkét, hogy még közelebb hozza a tanítványaiéhoz, nem egyszer az ő hozzá írott leveleiből is olvasott föl előttük mutatóul. Ilyenkor, az egyébként csöndes és méla költő egészen neki melegedett: sáppadt, barna arcza fölpirult, apró fekete szemei kigyúltak, sőt halk, vontatott beszéde is valami meleg, benső zöngét kapott, amellyel bámuló tanítványait még jobban megigézte. Valóban megvolt, megvolt az ő gazdag szellemében a tanítói érdekköltésnek az a pozitív feltétele is, mely a világos, magvas előadást bizonyos egyéni kedvességgel tudta párosítani, mely az ő fenkölt egyszerűsége mellett még a hangja kellemével is oly felejthetetlen benyomást gyakorolt mindenkire, akinek szerencséje volt őt meghittebb vagy lelkesültebb perceiben hallani.

Természetesnek találjuk hát, ha Arany irodalomtörténeti előadásainak, közelebbről e jegyzeteknek híre korán és meglehetős széles körben elterjedt. Nemcsak a tanítványai másolgatták híven s őrizték később kegyelettel, mint ereklyét, hanem a kartársak és ifjabb íróbarátok is melegen érdeklődtek iránta. Például Lévay,[44] a ki mint miskolczi tanár hasonló nehézségekkel küzködött, sürgetve tudakozódik Aranynál, hogy hogyan tanítja ő a magyar és latin irodalmat? Van-e valami fölvett vezérfonala (a miről bizton hallhatott) vagy csak beszélgetés után? Gyulai[45] meg a rossz tankönyvek miatt panaszkodva kéri, hogy «mivel tudja, hogy már évek óta a saját kézirata szerint tanít», küldje el neki azokat a jegyzeteket. Viszont Szász Károlyt[46] a ki Bánk bánról tervezett akadémiai székfoglalóján dolgozik, Arany ugyane tárgyról tartott iskolai előadása érdekli «szerfelett nagyon», ha mindjárt két sor is az, csak legalább áttekinthesse.[47] -

---

[44] Lévay levele Aranyhoz. Miskolcz, 1858 febr. 21.

[45] Gyulai levele Aranyhoz. Kolozsvárt, 1858 november 28.

[46] Szász Károly levele Aranyhoz. Kúnszentmiklós, 1859 márczius 17.

[47] A midőn 1860 szeptemberében a fővárosba költözik Arany, emlékén és hatásán kívül ez a kis kompendium is ott marad a tanítványok előtt. A kőrösi gimnáziumban továbbra is ennek alapján tanítják irodalmunk történetét előbb Szilágyi Sándor, majd az ő távozta után Losonczy László vezetése alatt egész a 70-es évek elejéig. Csak akkor váltották föl a Környei, később az Imre Sándor, újabban Beöthy Zsolt tankönyvei.

De talán még inkább emelkedett e diktátumok becse Aranynak Kőrösről való távozása után. Az a szokatlan fény és dísz, a mely az ő centrális alakját Pesten fogadta, s nemcsupán költői érdemei, hanem szépirodalmi méltóságai révén állandóan övezte, továbbá rendkívüli hatású folyóiratai és tudományos dolgozatai, a melyekben szava mindég a tekintély súlyával hangzott: bizonyára e jegyzetek iránti érdeket is ébren tartották. Így fordúlhattak meg ezek, s részünkről mélyen hisszük, hogy meg is fordultak irodalomtörténetírásunk ezerszemű atyamesterének, Toldynak a kezén, a ki ép a 60-as évek elején írja és adja ki nemzeti irodalmunk teljes történetét, a melyben főként «korunk tárgyalásának kívánt fontosságához mért kiterjedést adni». E téren pedig, a hol saját vallomása szerint «alig-alig volt valami kritika, kevés a főbb író és jelesebb műről nyujtott ítészi dolgozat»,[48] egy Arany János értékeléseit, akkor nehezen mellőzhette.[49]

Több tekintetben Arany nyomdokain jár s részben (a Toldyén kívül) ez itt közölt jegyzetek szerkezeti beosztását, korrajzait és szempontjait követte Imre Sándor 1865-ben megjelent s azóta több kiadást ért irodalomtörténete[50] a melyről a kettő tüzetesebb egybevetése után bárki is könnyen meggyőződhetik. Sőt a 70-es évek elején akadt egy különcz ember, a ki a legvakmerőbb szerénytelenséggel mondhatni az egészet kisajátította, s nemcsak alapvonalaiban, hanem a felosztás, czímek és a tartalom csaknem szóról-szóra menő átírásában, úgy hogy a mi lényegtelen külömbség közte és Arany között mutatkozik, az is onnan ered, mert néhol egyes §-okat vagy összevont vagy elhagyott, végül pedig, - ut aliquid fecisse videatur: a Legújabb kor tudományos irodalmának vázlatos rajzával pótolt meg.[51]

Így röppent el e jegyzetek fölött több mint egy emberöltő, a nélkül, hogy teljes és hiteles szövegével méltó alakban közzé tették volna. Eleinte talán az öreg költő iránti gyöngédségből, a ki ezt a munkáját nem tartotta sajtóra érdemesnek, később más okok miatt; míg hovatovább csak a híréből, sőt mint valami kuriosiumot kezdték emlegetni. Tudtunkkal a «Nemzet» czímű lap volt az első, a mely Arany halálakor (1882), október 23-iki számában bemutatott belőle

---

[48] Toldy: A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelenkorig. Pest, 1864-5. Előszó. V. l.

[49] Erre vall példáúl, - itt csak nagyjában jelezve e rokonságot, - a Legújabb, kor II-ik szakaszának mindkettőjüknél a nyelvújítással való bevezetése, s ez újítás legfőbb elveinek, Kazinczy vezető gondolatának, hibáinak és erényeinek birálata; majd az a mozzanat, a melyben a megtisztított és diadalra vitt nyelvnek a törvényhozásban való hódítását festik, szintén országgyűlésről-országgyűlésre mindaketten (T. 111. §.). Természetes, hogy Toldy mindezt sokkal bővebben, külön §-okra szaggatva s részletező módon tárja elénk, de a gondolatmenet azonossága közte és Arany között elvitázhatatlan. Épp ily föltetsző ez a rokonság a reformkor irodalmi társulatainak, az Akadémia és Nemzeti Szinház alapításának rajzában, mely utóbbinak - Arany fogalmazta - végső mondatai majdnem szóról-szóra megtalálhatók Toldyban. (137. §) Továbbá «műprózánk történeti áttekintésénél», a midőn a régibb magyar próza nevesebb újítóit, később a Kazinczy (fordításai és eredeti munkái által) gyakorolt hatását, ismét másutt: a hol Kazinczy tanítványainak, általán e kor jelesebb stilisztáinak műprózánk különböző fajaiban kifejtett szerepét fejtegeti Arany, ha röviden is, de igen tanulságosan. És végül a legújabbkori költészet általános jellemzésében! Arany például itt azzal kezdi: «A költészet mindig saját korának vezéreszméit, vágyait és küzdelmeit tükrözi vissza», viszont Toldy: a költészet vezető eszméinek megértéséért a kor politikai mozgalmaira kell rátekintenünk (81. §). Rá is tekint. Arany aztán a legkiválóbb költők nyelvét s nyelvi sajátságait emeli ki, míg Toldy költészetük jellemét, hogy mit hoztak Kazinczy és Kisfaludy Károly munkáikban és tanítványaikban? stb.

[50] L. Imre Sándor: A magyar irodalom és nyelv rövid története. Debreczen, 1865.

[51] L. Szomor Károly: A magyar nemzeti irodalom története vázlatban. Felsőbb nép- és polgári iskolák, növendék és tanítóképezdék számára. Pest. Kiadja Heckenast Gusztáv MDCCCLXXII. 8. 56. l.

egy kisebb részletet íly czímmel: «Arany János kortársairól.»[52] De aztán, bár közben másféle utalások is történtek rája,[53] az iránta való érdek megint elaludt, s csak a 90-es évek derekán újra neki lendült Arany-irodalomban terelték rá ismét a figyelmet Benkó Imre becses adalékai,[54] a ki szintén közölt belőle (egyik Arany-tanítvány kézirata nyomán) néhány szép §-t: a Kisfaludy Károlyról mint lírikusról és drámaköltőről szólót. Mindakét közleménynél nagyobb és jelentékenyebb azonban az a részlet, a melyet pár évvel ezelőtt Dézsi Lajos adott ki az Egyet. Phil. Közlöny 1908. évi folyamában, a mely a Legújabb kor egész első szakaszát felöleli és pedig közvetlen Arany «eredeti kézirat-töredékéből.» Egyúttal (miként már előtte Komáromy L., utána Szinnyei F.) élénken hangsúlyozza, hogy «minő kívánatos lenne, ha akár az eredeti kézirat lappangó többi részéből, akár ennek híján annak másolatából kiegészítenék közlésünket.»[55] Mintegy az ő czikkének visszhangjaként állítja erre össze Nagy Zsigmond ugyanazon folyóirat ugyanazon évfolyamában, e kompendium rövid «szerkezeti vázlatát» kezdettől, egész a Legújabb kor első időszakáig, 1772-ig. De jegyzeteinek hézagossága miatt tovább ő sem mehetett.[56]

Íme íly előzmények után jelenik meg Arany «magyar irodalomtörténete», hogy közel három évtized meg-megújuló óhajának végre eleget tegyen. Fájdalom, hogy csak kisebb felében (Legújabb kor I. szakasza) a költő eredeti kézirata nyomán, a melynek rég eltünt többi részletét e sorok írója már évek óta hiába kereste,[57] hanem több egykorú, derék tanítványának jegyzeteiből rekonstruálva,[58] a melyeknek testvéri hasonlósága, tartalmi és stílbeli egyezése a fogalmazástól az interpunctióig, a §-ok és kikezdések jelzésétől az ú. n. aláhúzásokig egymás közt és a Dézsi közölte szöveggel majdnem szóról szóra egyezik: a mi egy közös forrásból való eredetüket minden kétségen kívül igazolja. Egy párnak még az írása is oly gondos, finom, mondhatnók metszésszerű kalligraphia, akár az Aranyé volt, a mely a Mester szemé-

---

[52] A legújabb kor II. időszakából a 28. §. Vörösmarty, Bajza és többek; 29. §. Garay és kortársai; 30. §. A legújabb iskola. Petőfi; 31. §. Petőfi életvázlata. Művei; 32. §. Folytatás. Tompa. Ezt a részt többen Arany eredeti kéziratából vettnek s közlőjéül Szilágyi Sándort gondolják, de véleményem szerint alaptalanúl, mert sem a bevezető sorok stílusa és vonatkozásai a Szilágyiénak, sem az adott szöveg helyesírása (s iráshibái!) az Aranyénak meg nem felelnek. Aztán anonym közlése is ellentmond ennek a felfogásnak, mivel Szilágyi Sándor az összes akkori (1882-3) és későbbi Arany-czikkei alá mindig aláírta a nevét. L. «Fővárosi Lapok», «Nagykőrös» cz. lapok illető számait.

[53] L. Komáromy Lajos: Magyar Tanügy 1883. 9-10. l. és Koltai Virgil: Arany János élete és költészete. Győr, 1886. 96. l.

[54] L. Benkó Imre: Arany János tanársága Nagykőrösön, 1893.

[55] L. Dézsi Lajos bevezető sorait. Egyet. Phil. Közlöny XXXII. évf. IV. füzet.

[56] L. a Nagy Zsigmond közlését U. o. XXXII. évf. IX. füzet. - Legutóbb Gálos Rezső (Egyet. Phil. Közlöny májusi füzet) és Szinnyei Ferenc (Budapesti Szemle juliusi szám) igyekeztek pár szóban körvonalozni ez irodalomtörténet valószerű értékét. Gálos az *Arany levelezése* nyomán, Szinnyei meg a *tudományos munkássága* keretében. Feleletünk rájuk: maga ez a kötet.

[57] Arany a maga eredeti kéziratát, Kőrösről távozóban *Szilágyi Sándor* barátjának, egyúttal az irodalom tanításában közvetlen utódjának ajándékozta, a kinek keze közt még 1882-ben, Arany halála idején is megvolt. Szilágyi hagyatékából aztán a budapesti egyetemi könyvtár birtokába ment át, de már csak egy kis töredéke (Legújabb kor I. szakasz), a melynek alapján tette közzé Dézsi a maga szövegét. A többi nagyobb része *Ágai Adolf* birtokába jutott, innen is tünt el több mint egy évtizede, végképpen. Bár a jeles író a mi kérésünkre is többször, szíves készséggel kutatott utána: nyomára nem akadt, így hát arról, hogy Arany kézirata után adjuk az egészet: le kellett mondanunk.

[58] E füzetírók: néhai Márton András és néhai Szüle Ferencz, a kik 4, néhai Kaszap Zsigmond, a ki 3, és Losonczy László, ma nagykőrösi tanítóképezdei tanár, a ki 1 évig voltak Arany tanítványai; mindnyájan derék, szorgalmas növendékek, a miről osztályzatukon kívül jegyzeteik kiállítása is tanúskodik.

lyes hatásának, - még ilyen külsőségekben is - megható bizonysága. Ha némi eltérés köztük itt-amott, (pl. egy pár név vagy mondat másként írásában vagy tán kifelejtésében) mégis fölmerült, az összes kéziratok egybevetése után mindég könnyen, és pontosan volt javítható. A helyesírásukban a mellett Arany prózai dolgozatait is szem előtt tartottuk, a nélkül azonban, hogy ezáltal, ismerve még egyazon kéz koronként változó hajlamait is, őket erőszakosan uniformizálni törekedtünk volna.

És még egy fontos momentumot e jegyzetek tartalmi alakjára. Már Benkó Imre fölhozza,[59] Szilády Áron meg, a ki a költőnek egyik legrégebbi s mindvégig kitűnő tanítványa volt, hozzánk írt soraiban határozottan kiemeli,[60] hogy Arany eleinte egy rövid, 5-6 ívnyi kompendiumot diktált, a melyet aztán a közórákon egészítgetett ki hosszabb, beható magyarázattal. S ime, az itt közölt szöveg majdnem 10 sűrűn írott ív! E körülmény okát Szilády Áronnal együtt abban találjuk, hogy Arany, a mint idővel a saját forrásanyaga egyre gyarapodott, (például a Toldy «Magyar költészet kézi könyvének» II-ik kötete, a melyből az újabbkori írók életrajzánál merített lépten-nyomon, csak 1857-ben jelent meg), egyuttal maga is pótolgatta, javítgatta meglevő jegyzeteit. Ezeknek a bővebb szövegeknek, ha ugyan lehet szó többről egy-kettőnél, talán ép a legutolsó szerkezetét tartotta fönn a mi közlésünk, a melyet a jegyzetíró tanítványok késői diákoskodása s több elejtett kronologiai utalás is igazolni látszik. (Petőfi és Tompa költeményeinek már 1858-iki kiadásait is említi Arany.) Mindez azonban nem hogy csökkentené, hanem ellenkezőleg, csak emeli e jegyzetek becsét, a mely, mint egyik késői vagy talán legkésőbbi variánsnak akkor is megmarad, ha valaha, a mi már ugyan alig hihető: maga az eredeti kézirat is előkerül.

Ezzel útnak indítjuk e kis kötetet, abban az őszinte hitben, hogy a kiadásával nem végeztünk haszon nélküli munkát; e sorok írója legalább, a ki kezdettől végig Arany gimnáziumának, a kőrösinek volt növendéke: régóta érzett lelki szükséget.

Debreczen, 1910 június havában.

Pap Károly dr.

[59] L. Benkó Imre idézett műve 150-151. l.

[60] Szilády Áron hozzánk írt szíves sorai. Halas, 1909 április 9.

A magyar irodalom története rövid kivonatban

1. §. Értelmezés. Felosztás.

E név alatt *irodalom* (litteratūra): az emberi szellem működésének bizonyos összegét értjük, mely működés a nyelv segítsége által, rendszerint írásban, (könyvekben) nyilatkozik.

Az *irodalom-történet* valamely litteratūra eredetét, fokonkénti fejlődését, külső és belső viszonyait adja elő. Minthogy pedig a *nyelv* oly eszköze az irodalomnak, hogy ez ama nélkül nem is létezhetnék, az irodalom története a nyelv történetére is kiterjed.

Valamely nemzet irodalom-története lehet *egyetemes*, midőn mind azt befoglalja, a mit azon nemzet tagjai bármely nyelven irtak; lehet *nemzeti*, mikor csak a nemzet nyelvén irottakra szorítkozik. Mi csupán a *magyar nemzeti irodalmat* fogjuk itt főbb vonalaiban vázolni.

A nemzeti irodalom története igen fontos tanulmány, mert ez tükrözi vissza századokon keresztül a nemzet szellemi életét, ébreszti a hazafiságot, s az ifjabb tehetségeket irodalmi munkásságra buzdítja.

A magyar irodalom történetét fejlődése fokai szerént négy korra osztják fel, u. m.:

I. Ókor, a keresztyénség felvétele előtti idő. Kr. szül. u. az 1000-ik évig.

II. Középkor, a keresztyénség felvételétől a mohácsi vészig, 1000-1526-ig.

III. Újkor, a mohácsi vésztől az irodalom újra felébredéséig Mária Therézia alatt, 1526-1772-ig, és

IV. Legújabb kor, az irodalom felébredésétől, azaz 1772-től mostanig.

Ezek közül az ókort, melyben a magyarra a nyugoti polgárosodás még semmi, vagy csekély befolyást gyakorolt, nevezik *önálló nemzetiség korának;* a középkort, midőn a vizsgálódás szelleme az irodalomban még nem volt fölébresztve, *hit korának;* az újkort, midőn már élénk mozgalom keletkezett irodalmunkban, *első virágzás korának;* a legújabb kort végre, melyben irodalmunk teljes kifejlésnek indult, *második virágzás korának*.

ELSŐ SZAKASZ - ÓKOR

2. §. Áttekintés.

Nemzeti életünk ezen őskorából, nehány egyes szót kivéve, semmi írott emlék nem maradt ugyan ránk, sőt a história sem nyujt kellő felvilágosítást a felől, ha létezett-e pogány eldődeinknél valamely irodalom, és ha igen, milyen lehetett az, úgy hogy azt kérdhetné valaki: mi szükség az irodalom történetének kiterjeszkedni e korra, ha semmi irodalmi terméket fel nem mutathat? De vannak más tekintetek, melyek miatt e kort sem lehet mellőznünk az irodalomtörténetben. Szükség, hogy vessünk egy pillantást a magyar nemzet eredetére s más népekkeli rokonságára; szükség, hogy a régi magyarok polgári életét, különösen pedig vallását, szokásait, erkölcseit ne hagyjuk érintetlenül, mert ez utóbbiak kétségtelen befolyással voltak nemzetünk ősrégi költészetére; szükség, hogy a magyar nyelv eredetét, más nyelvekkeli rokonságát, ha lehet forrásáig nyomozzuk, annak külömböző nyelvjárásait (dialectus) a mostani tájbeszédekkel összehasonlítsuk, a mit a régi hun-magyar írásmesterségről följegyezve találunk, emlitetlenül ne hagyjuk; végre azon mondákról is megemlékezzünk, melyek régi latin krónikáinkban és a magyar nép élő nyelvén fenmaradtak, minthogy ezek hasonlóan őseink költészetének egyes vonásait tüntetik föl. Lássuk tehát előbb a nemzet külső, azután a nyelv és költészet benső viszonyait.

A) Külső viszonyok.

3. §. A magyarok eredete, rokonsága.

Tudósaink véleménye szerint a magyar faj azon közép-ázsiai néptörzshöz tartozik, mely a régi íróknál *scytha* név alatt fordúl elő és több népfajt foglalt magában. Ily népek voltak a magyaron kívül a hun vagy kun, a párthus, a kazár, a besenyő (idegen íróknál pecsenég), a székely, palócz, jász, avar s. a. t. Azonban e népek őstörténete homályba van burkolva. Közülök először is a hunokkal kezdünk megismerkedni, kik a IV. században Európába törvén, Balambér királyuk alatt a hatalmas hun birodalmat alapíták, mely Etele vagy Attila alatt érte el hatalmának tetőpontját, annak halálával pedig legott bomlásnak indult s mintegy 100 évi fenállás után elenyészett.

Feloszolván a nagy hun birodalom, a szomszéd nemzetek által legyőzött hunok maradványai részint a mostani magyar hazában maradtak elszéledve s a később utánok jött avarokkal egyesültek; részint Erdély keleti hegyes vidékein huzták meg magokat s ezek utódai a mai székelyek; részint végre Attila egyik fiával Csabával, (ki hihetőleg ugyanaz, kit az idegen írók Irnáknak neveznek), a Fekete-tenger mellé vonultak, később aztán a Volga partján sátorozó magyarokkal egyesültek.

Ugyanis az V-ik században a magyarok már a Volga két partján tanyáztak: a mai Oroszország Kazán, Szimbirszk és Orenburg megyéiben. De ott a szomszéd besenyők által háborgattatván, tovább vándoroltak és pedig *egy részök* Persia felé vonult, hol több népfajokkal összekeveredvén, idővel nyelvét és nevét is elvesztette; *más részök* délnyugatra tartott és 884-ben a Búg és Szered folyók közt Etelközben (Atelkuzu) telepedett le, de a bolgárokkal egyesült besenyők által onnan is kiszoríttatván, a mai Magyarországba tört s ezt Árpád vezérlete alatt hatalma alá hajtotta a IX. század végén (893-900).

A X. században Zsolt és Taksony fejedelmek alatt folytatta a nemzet harczos kirohanásait nyugot felé, csak Geiza alatt kezdett egy kissé szelidülni s a keresztyén valláshoz édesedni. E szerént ha a hun és az ősmagyar kort a fejedelmek alatt futólag áttekintjük, könnyű észrevennünk, hogy a folytonos harcz és vérontás között nem igen volt alkalmas arra, hogy benne az irodalom fejlődjék és felvirágozzék; de másrészről, mint minden harczos nép igyekszik tettei emlékét dalokban örökíteni, úgy a magyarról is feltehetjük, hogy nála az énekköltés virágzott, annál inkább, mert ennek krónikáinkban kétségtelen nyomaira akadunk, mint alább látni fogjuk.

4. §. A régi magyarok polgári élete, vallása, erkölcse, szokásai.

A hunok és régi magyarok erkölcseit a legsötétebb színekkel rajzolják némely külföldi krónikások. Mint vérszomjú, kegyetlen, rabló és vad népet tüntetik elő, melyben az emberi érzelemnek legkisebb nyoma sem volt, mely vadállat csordához inkább, mint néphez hasonlólag csak pusztítni, rombolni tudott s a szelidebb erkölcsök iránt semmi fogékonysággal sem birt. De ha a hunok erkölcseit, szokásait az egykorú Priscus görög író után igyekszünk összeállítani, meggyőződünk, hogy a hun nép koránt sem volt oly vad és bárdolatlan, a milyennek némely külföldi írók festik. Maga Attila, kit a rettegő nép *istenostorának* nevezett, sok nemes sőt nagylelkű fejedelmi vonásokkal tűnik fel. «Attila rettentő híre, mond egy tudós franczia író (Thierry Amadée), nem annyira azon gonosztól származik, mit elkövetett, mint attól, a mit elkövetni hatalmában állott volna. A história számos szörnyet mutat fel, kik sokkal nagyobb rombolást vittek véghez, de kiknek neve még sincs örök átokkal terhelve, mint Attiláé. Alarich halálos csapást intézett a régi polgárosodás ellen; Genserich, ki Rómát és Carthágót feldúlta, kiváltsággal látszott birni a pusztításra; Radagais a legszörnyebb lény, kit a történet ember néven nevez, fogadást tett két millió rómait legyilkolni bálványai előtt: - nevök mégis csak könyvekben van megbélyegezve, míg Attila, ki egy pap kérelmére Rómának kegyelmet adott, Attila oly nevet hagyott maga után, mely egyértelmű a rombolással.» Így szól korunk egyik legjelesebb történetírója az «istenostorá»-ról, miből látszik, hogy a vadság, melylyel őseink bélyegeztetnek, nem ment a tulzástól.

Polgári szerkezete a régi magyaroknak patriárchai volt. Több törzsre lévén oszolva, mindenik törzsnek vagy nemzetségnek volt egy külön feje, ki azt kormányozta. Csak midőn etelközi lakásukat el akarák hagyni, akkor választottak egy fővezért, kire a főhatalmat *szerződés* mellett ruházták. E szerződés s a pusztaszeri nemzetgyűlés veték meg alapját a nyolcz-százados magyar alkotmánynak s oly politikai érettségre, oly magos értelmiségre mutatnak, milyennel gyülevész nomád-nép nem birhat.

A mi a hunok és magyarok *vallását* illeti, az, daczára tudósaink nemes törekvésének, mai napig sincs tisztába hozva. Attilát a krónikai följegyzések szerént mindég nagyszámú varázslók környezték, mi a hunoknál a bűbájosság tiszteletére mutatna (schamanismus). De hogy a magyarok nem voltak isten, mint fő lény ismerete nélkül, azt maga e szó: *isten*, bizonyítja, mely a keresztyénség behozatalakor már megvolt nyelvünkben s akár a persa *jezdán*, akár a finn isä, és a magyar *ise* (=ős) szóval hozassék rokonságba, mutatja, hogy őseink birtak az *isten* fogalmával már a keresztyénség felvétele előtt. De *egy* vagy *több* istent hittek-e, az ismét vita tárgya. Némelyek a *jónak* és *gonosznak* elvét (=Isten és Ármány) akarják fölvenni, mint a persa vallásban. Ipolyi Arnold jeles mythologusunk az egyisten-tant vitatja, míg mások a polytheismust állítják. Annyit bizonyosabban tudunk, hogy pogány eldődeink áldoztak istenöknek kövek és források mellett (ad fontes et lapides) állatokat, főleg lovakat. A *magyarok istene* kifejezés arra látszik mutatni, hogy külön nemzeti védistent hittek s azt fegyveresen

képzelték, mint a villám népi neve (istennyila) sejteti velünk. Voltak papjaik, kiket *táltosoknak* neveztek, voltak különböző *jósaik* és *jósnőik*. Hitték a lélek halhatatlanságát, s harczvágyukat nem kissé buzdítá azon hiedelem, hogy a kiket a harczon leölnek, azok őket a másvilágon szolgálni fogják. Halottjaikat források mellé vagy országutak közelébe szerették eltemetni; emléköket gyászdalokkal s *torral* ülték meg. Nevezetes esemény örömére *áldomást* tartottak. Szerződés alkalmával erökből vért bocsájtottak egy közös edénybe, annak jeléül, hogy az eskűszegőnek vére ontassék.

A törzsfejek és vének nagy tiszteletben részesültek. Az apák önkényes hatalmat gyakoroltak gyermekeik felett; az apa választott fiának nőt. A *soknejűség* idegen volt tőlök; feleségeiket, mint e név is mutatja, nem rabszolganőnek, hanem becsületben tartották, mi a későbbi magyar törvénybe is átment, hol az özvegy nőnek szép jogok voltak biztosítva. Ezenkívül *vendégszeretet, szavatartás* s a *bajnoki becsület eleven érzése* jellemzi a régi magyarokat.

B) Benső viszonyok.

5. §. A nyelv eredete, rokonsága, ősi állapotja.

A nyelvnek egymással rokonságát nem egyes szavak, hanem az egész nyelvrendszer hasonlatából határozzák meg. Egyes szavak hasonlíthatnak anélkül, hogy nyelvrokonságról szó lehetne. Egyik nép a másiktól kölcsönözhet szavakat, mint azt naponként tapasztaljuk, habár a két nyelv semmi rokonságban nincs is egymással. Így kölcsönöztük mi a szlávtól a *malaszt, tömlöcz, ablak* és sok más szavainkat, de azért a szláv és magyar nyelv nem rokonok. De nem mondhatni, hogy a szók hasonlata mindig ily átkölcsönzés eredménye volna. Vannak némely *közös gyökszók*, mely több, egymáshoz idegen nyelvben előfordulnak. Így hasonlítanak magyar gyökszók is p. o. túró a hellén τῦρός-szal, gyűrű a γυρός-szal, ἄτη az átokkal; a latin *meo-megyek*, *asso-aszalok, fluo-foly*, németül fließen, Naden = nyak s. a. t. pedig a magyar nem rokon a latin, hellén és német nyelvekkel, nem is kölcsönöztük e szavakat, hanem amaz ősrégi nyelvből vettük, melyből évezredek előtt mind a magyar, mind a többi nyelvek kifejlődtek. Egyes szavak hasonlósága tehát nem bizonyít nyelvrokonságot, hanem vagy azt először: hogy egyik nép a másiktól kölcsönözte, vagy másodszor: hogy mindenik a közös eredeti nyelvből, mint forrásból merítette.

De a nyelv rendszerében előforduló hasonlatosság már biztos jele a nyelvrokonságnak. Tudjuk, hogy a magyar nyelv különbözik p. o. a görög, latin és német nyelvektől abban:

1. Hogy a magyarban alhangú és felhangú szótagok nem vegyíthetők, tehát a hangrendszer különböző.

2. Hogy nyelvünkben a nemek (hím, nő és köznem) teljesen hiányzanak.

3. Hogy nyelvünk utóragokkal él, míg amazok elöljárókat (præpositio) használnak.

4. Hogy a magyar a birtokos névmás helyett csupán személyragokat használ p. o. *liber meus = könyv-em* s. a. t.

Látjuk, hogy e tekintetben a görög, latin és német hasonlítanak egymáshoz, tehát ezek rokonok egymással, de a magyar nem.

Ily rendszerbeli hasonlóság szerint az ó világrészek ismeretesb nyelveit három nagy nyelvcsaládra osztják fel u. m.:

1. Sémi nyelvcsalád, melyhez a zsidó, arab, phoeniciai, koptus stb. nyelvek tartoznak.

2. Indogermán vagy *árja* nyelvcsalád, melynek élén a kihalt tudós nyelv a szanszkrit áll, hova tartoznak: a hindu (indus), görög, római, persa, germán és szláv nyelvek, (a czigány is).

3. Ural-altaji vagy *scytha* nyelvcsalád, mely magában foglalja a mandzsu, mongol, török, tatár, szamojéd, finn és magyar nyelveket. E szerént a magyar nyelv az ural-altaji nyelvcsalád tagja s legközelebb a törökhöz és finnhez áll, de velök azért se *leánynyelvi* se *testvérnyelvi* viszonyban nincs, hanem *önálló anyanyelv*.

Jegyzés. Anyanyelv az, mely kimutathatólag nem származott más nyelvből. A latinból, mint anyanyelvből származtak: az olasz, spanyol, portugál, franczia és oláh leánynyelvek; ezek egymáshozi viszonyukban testvérnyelveknek mondatnak.

Mílyen lehetett a magyar nyelv a keresztyénség előtti korban, azt bizonyosan nem tudhatjuk, mert ez időből semmi írott emlék *összefüggő beszédben* ránk nem maradt. Ha azonban a később előforduló nyelvemlékeket (minő a legrégibb halotti beszéd stb.) figyelemmel vizsgáljuk: azt lehet következtetni, hogy az akkori nyelv a mostanitól lényegében nem különbözött. A szógyökerek és képzők közül sok kiveszett ugyan, hajlítási formák tekintetében is szegényebb a mai nyelv: ellenben származtatás és összetétel útján gyarapodott, idegen szókat is szedett magába; szókötése (syntaxis) is tetemes változáson ment által, mint ezeket alább meg fogjuk látni.

Nevezetes, hogy már a hunok korából (mielőtt a magyarokról említés lett volna is a históriában) tartottak fel számunkra egy pár szót az egykorú történetírók. Ilyen a IV. században a Byzanczi Fausztnál a *vadon* szó, mely annyit tesz mint *puszta, fensík*, (Steppe). Ilyen a VI. században Jornandesnél a *Hunni-vár* (castrum vetus hunnorum), melyek kétségtelen magyar szavak s a hun-magyar nyelv azonosságát bizonyítják. Ide számíttatik az Utrugúr és Kutrugúr elnevezés is, melyet sokan Utig-*úr* és Kutig-*úr*-nak olvasnak.

A vezérek korából, jelesen a X-ik századbeli magyar nyelvből szinte maradtak fenn egyes szók, de nagyon eltorzítva, az egykorú görög íróknál p. o. Nyék, Megyer, Álmos, (Σαλμούτζης), Árpád, Etelköz, Gylas, Karchán s. a. t.

6. §. A magyar nyelvjárások.

Ha a magyar hazánk külömböző tájain divatozó kiejtéseket figyelembe vesszük: azokat a bevett könyvnyelvtől kisebb-nagyobb mértékben eltérőknek fogjuk találni. Legnagyobb eltérést mutat a *palóczok* és *barkók* nyelve a Mátra és Bükk hegyek közt, a *székelyeké* Erdélyben, a *csángóké* Moldvában, a göcsejieké Szalában, az *ormánysági* a Dráva mellett. De bármennyire külömbözzenek e nyelvjárások egymástól, van némi közös jellemök, melyben mindnyájan megegyeznek. Ilyen az:

1. Hogy a magánhangzókat nyujtják, vagy diphtongussá teszik.

2. Hogy a mássalhangzókat lágyítják sőt el is hagyják.

3. Hogy az ősrégi magyar nyelv némely formái nálok még feltalálhatók.

A magánhangzók megnyujtása úgy esik, hogy p. o. a *vár* helyett *vaár*, édes helyett *eédes* hallik. Néhol pedig kettős hangzót ejtenek, mint: *vuár*, *luó*, *üőrzöm*, e helyett *vár*, *ló*, *őrzöm*; *iédes* e helyett *édes*.

A mássalhangzók közül leginkább az *n, d, t,* betűket lágyítják meg, p. o. *futnyi, faragnyi, Petyi, Katyi, gyesznó*. Elhagyják az *r* és *l* mássalhangzókat ilyenformán: *mikou, akkou, egyszeü, kétszeü* vagy *mikoó, akkoó, egyszee, kétszee; elment* helyett *eüment, alma* helyett *auma*.

A régi nyelv maradványai gyanánt tekintendők az ilyenek: *hatszer, kertnál, villável, vasvel, falunek*, midőn a ragokat eredeti alakjokban használják.

Továbbá az igék 3-ik személyének ily képzése: *adi, dobi, vági*, e helyett *adja, dobja, vágja*. A régi *ajt, ejt, ojt* végzetű igék foglaló módját így képezik: *taníjjam, boríjjam, szoríjjam* (régen tanéham, boréham, szoréham).

Végre a birtokos nevek többesét így mondják: *urank, kertenk*, e. h. *urunk, kertünk;* az igék többes első személyét: *emlékezzenk* e. h. *emlékezzünk*.

Ezen eltérés nem új a magyar beszédben, már a legrégibb nyelvemlékekben találjuk annak nyomait. Úgy látszik, hogy a kemény hangzású diphtongust nem ismerő magyar nyelv mellett, már a legrégibb időktől divatozott egy lágyabb, kényelmesebb kiejtésű magyar nyelv, melyet a székelyek elei a hunok vagy kunok, a csángók ősei a besenyők, a jászok, a palóczok (polowci) és kazárok is beszéltek.

Érdekes, a mit egy görög író (Constantinus Porphyrogennetus) a kazárokról feljegyzett: «hogy t. i. ezek közt belső villongás ütvén ki, egy részök a magyarokhoz menekült és épen ezért *kabarnak* (kóbor) neveztetett s hogy ez a magyarokat kazár nyelvre tanította, de beszélik ugymond a *másik* magyar nyelvet is.» Látszik e szerint, hogy a kazár nyelv csak nyelvjárásilag különbözhetett a magyartól.

7. §. A hun-magyar írásmesterségről.

Hogy azon nemzetek, melyek a régi írók által «scytha» név alatt foglaltattak egybe, az írás mesterségében járatlanok nem voltak, azt egy őskori író Berosus nyilván tanusítja. «A Scythák, úgymond, - nagyon kedvelvén a történetírást, egész könyveket írtak fejedelmeikről s vitéz társaikról.» Ez áll különösen a mongol fajról, mely történetei megírásában hanyag nem volt. De Menander Protector, VI. századbeli örmény születésű író azt világosan állítja, hogy a magyarok II. Jusztin császárhoz *«scytha betűkkel írott leveleket»* küldöttek.

Ezenfelül több hiteles szemtanú följegyzése szerént bizonyos, hogy a székelyek ezelőtt még egy pár századdal, saját ősi írásokkal éltek egymásközt, melyet Székely István a XVI-ik században világosan *hun-írásnak* nevez. De nem is valószínű, hogy ez írást a székelyek erdélyi lakásuk alatt találták volna fel, mert arra őket semmi szükség nem ösztönözte, minthogy a szomszéd népek írását sokkal könnyebben elsajátíthatták volna, hanem hihetően még Ázsiából hozták s az volt a *hunok és magyarok közös írása*. Erre mutat a székely írás különössége is: miszerint ők betűiket hosszúkás, síma pálczákba, hegyes író-tőr segélyével rótták be s az írás sorai, (történetíróink egyező bizonysága szerént) jobbról balra mentek.

Sajnálni lehet, hogy e székely írásnak semmi bebizonyítható maradványa korunkig el nem jutott. Voltak és vannak ugyan több írások, melyekről tudósaink azt vitatják, hogy székely betűkkel lennének írva, de mindez bizonytalan.

8. §. A hun-magyar költészet.

Tevékeny, harczos, fiatal nép, minő a hun és magyar volt, ha másként irodalommal nem birna is, alig képzelhető költészet nélkül, anélkül t. i., hogy jeles tetteinek emlékezetét dalokban megörökíteni s az utódoknak átadni ne kívánja. De bizonyos adatokkal is birunk Priscus Rhetor töredékeiben, hogy a hunoknál efféle költészet divatozott. Ugyanis ezen görög író Attila udvarában személyesen megfordulván, mint szemtanú leirja az ottan látottakat s többek közt így folytatja: «Estére kelve fáklyákat gyujtottak s két barbár (hun) lépett be Attélászszal (Attila) szembe, s annak győzedelmeit és hadi erényeit énekelve, önkészített dalokat mondott. S a vendégek szemeiket rájok függeszték s némelyek a költeményekben gyönyörködének, mások a csatákra visszaemlékezve, gondolatokba mélyedének, mások, kiknek testét a kor elgyengíté s hevöket nyugalomra kárhoztatá, könnyekre fakadtak. A dalok után egy féleszű szkytha lépett be, ki csudálatos és képtelen sületlenségeket habarva, mindnyájokat nevetésre fakasztotta». Ime, tehát a hun király udvarában a *hősi* és *nemzeti ének*, azután a *bohózat*, milyen népünk lakodalmi verseiben ma is feltalálható.

Hogy a keresztyénség előtti magyaroknál, a vezérek alatt voltak hasonló énekek s énekesek, annak régi krónikáinkban számos nyomára akadunk. Így találjuk följegyezve, hogy a hét vezér, vagy helyesebben az ágostai veszedelemből megfutott és megcsonkított hét kapitány dalt költe magáról, hogy emlékezete fenmaradjon. Béla király névtelen jegyzője (Anonymus Belæ regis notarius), ki a vezérek történetét (hihetőleg a XI. században) megirta, előszavában örvend, hogy már van a magyaroknak írott története s nem lesz ezután kénytelen őseinek dicső tetteit a «parasztok hazug meséiből, vagy a joculatorok (tréfálok = trufálók, troubadourok) fecsegő énekeiből mintegy álmodozva (azaz költői színben) hallgatni». Tehát még az ő korában Árpád s a vezérek tettei mind a nép ajkán, mind az énekesek lantján éltek. Vajha e fecsegő énekekből néhányat leirt volna.

Mi lehetett e mondák, hagyományok, énekek tartalma és lényege: azt most már meghatározni nem lehet, de régi, száraz krónikáinkból itt-ott kiérzik azoknak nyoma. Ilyen, talán énekekbe is szőtt mondák lesznek:

1. A hun mondakör.

2. Az Álmos-mondakör.

3. A vezérek mondaköre; melyekről alább.

9. §. A hun mondakör.

Hazai krónikáink (a XIII., XIV., XV. századból) a hunok és magyarok eredetét, vándorlását s egyéb dolgait beszélvén, sok helyen a külföldi iróktól egészen eltérőleg adják azokat elő. Ezért sokan a történetirók közül az ilyen helyeket, mint hitelt nem érdemlő költeményt, merőben elvetik. De ha történetileg nem lennének is igazolhatók, mindazonáltal figyelmet érdemelnek, mert régi krónikásaink e mondákat bizonyosan nem maguk költötték, hanem a nép szájáról vették által s így bennük az ősi hagyomány (traditio) töredékére ismerhetünk. Látjuk ezekből, hogy Etele és hunjai élénk emlékezetben voltak a helyüket visszafoglaló magyaroknál, hogy közöttük egy egész *hun mondakör* forgott szájról-szájra, melyhez később a *Volga melletti lakás*, később a *honfoglalás* s a *vezérek alatti tettek emlékezete* csatlakozott. Ily egyes részei már a hun mondáknak:

1. *A csoda-szarvas*. Hunor és Moger, Nimród fiai, vadászat alkalmával egy szarvast üzőbe vevén, az őket a Káspi-tenger mellől a Meotis-tó mocsárjai közé csalogatja s ott eltünik. A két hős megszeretvén a helyet, kisérőivel együtt megtelepszik.

2. A *hölgy-rablás*. A megtelepült Hunor és Moger a Meotis körül prédára kimenvén, a pusztában férfiak nélkül tanyázó, s zenével, tánczczal mulatozó hölgyeket találnak s azokat feleségül elrabolják. Tőlük származik a hun és magyar nemzet.

3. *A tárnokvölgyi ütközet*. Miután megszaporodtak s az új hazát a Duna és Tisza között elfoglalták, Keve, Béla és Kadosa hun vezérek Macrinus római helytartót Százhalom (ma Báta) helységnél a Duna mellett, megütik, de a segítségére jött veronai Detre hős által a Tárnok völgyén megveretnek, hol Keve vezér elesik s eltemettetik a helyre, mely tőle Keveháza (Keazó, ma Kajászó) nevet nyer.

Ezen, egy külföldi író által sem említett, annálfogva a mesék országába utalt ütközet valóságát a bátai és érdi halmok közt nemrég tett ásatások megerősítik.

4. *A zeiselmauri ütközet*. Felüdülvén a hunok az előbbi csapásból, Macrinus és Detre után eredtek, őket a mai Bécstől nem messze, Zeiselmaur (Cesmaur, Cetii murus) nevű helynél utólérik s megverik, hol egy hegy róluk Hunbércz (Hunnisberg, Mons Comagenus) nevet kap. Macrinus elesik, Detre homlokát egy nyíl átfúrja, melyet ki nem vonhatván, homlokában visz bemutatni a római tanácsnak. «Ezért nevezik, (mondja Turóczi, XV. századbeli krónikásunk), halhatatlan Detrének mind e mai napig.»

5. *Az Attila-mondák* is, hazai krónikáinkban legalább egy-két vonással elárulják, hogy részint a néphagyományból vétettek, azért különböznek a külföldi krónikások följegyzéseitől. Különösen Attila sátra, istállója, evőkészletei, ágya sat. oly pazar fényben vannak feltüntetve, mint azt csak a nép szabad képzelődése szokta festeni regéiben. Menyegzője, halála, hármas koporsója máig is él a nép tudalmában. A menyasszony neve, Mikolta is csak a magyar mondákban fordúl elő így.

6. *Attila fiai*. Itt a magyar monda ismét független a külföldi hagyományoktól. Attilának két fiát nevezi meg: Csabát és Aladárt. Az első a hunok kedvencze, az utóbbihoz a gót faj ragaszkodik. Detre ármányai miatt háború üt ki a két fiú között; a vér tizenöt napig foly Kelenföldön s megfesti a Dunát. Ez a «Krimhildi ütközet», így nevezve Krimhildről, Aladár anyjáról, ki német vér volt. Csaba előbb győz, azután a gótok árulása miatt meggyőzetik, de Aladár elesik. Csaba kevesedmagával bujdosásban keres menedéket.

Következnek a *Csaba-mondák*, melyek közül a Hadak úta (Lugosy közleménye), figyelemre méltó.

10. §. A magyar mondakör.

A magyarok Volga-táji lakásának emléke csupán egy mondában tartotta fenn magát, miszerint Álmos anyjának, Emesnek megjósoltatik, hogy születendő fia hatalmas fejedelmeknek leszen törzsatyja, kik nyugot felé nagy hódításokat tesznek. A monda sokban hasonlít Cyrus megjövendöltetéséhez, mindenesetre keleti származásra mutat.

A vezérek korabeli magyar mondák közül legnevezetesebbek:

1. *Pannónia megvétele*. Árpád Szvatopoluk tót fejedelemnek fehér lovat, aranyos féket és nyerget küldvén, attól viszonzásul egy palaczk dunavizet, egy marok füvet és földet kér, mit megnyervén, keleti szokás szerint az ország átadása jeléül tekinti s e jogon Pannóniát elfoglalja.

2. *Lehel és Bulcsú halála*. Midőn az ágostai veszély alkalmával elfogott két vezért, Lehelt és Bulcsút a németek fel akarnák akasztani, Lehel a kürtjét kívánja, hogy hadd kürtöljön egyet utoljára; mely kívánsága teljesíttetvén, a nagy kürttel Konrád (?) császárt agyonüti: «Eredj, légy szolgám a másvilágon», mondván neki.

3. *Botond és bárdja*. Botond vezér oly lyukat vág Byzantium kapuján, hogy azon egy öt éves gyermek ki s bejárhatott volna.

Mindezek többé nem költői alakjukban, hanem töredékesen és szárazon vannak elszórva krónikáinkban: de méltó azért róluk megemlékeznünk, mert ezek egykor a *nemzeti eposz* kiegészítő részei lehettek.

MÁSODIK SZAKASZ. - KÖZÉPKOR.

11. §. Felosztás.

A magyar irodalom történetének középkora azon több mint öt századnyi időt foglalja magában, mely Szent István király megkoronáztatásától a mohácsi vészig terjed. E kort könnyebb áttekintés végett három időszakra osztjuk, ú. m.:

I. Időszak. Szent Istvántól kezdve az Árpád-ház fiága kihaltáig, 1000-1301.

II. Időszak. Az Árpád-ház kihaltától a XV. század közepéig: az Anjou- és Luxemburgházbeli királyaink kora, (Károly, Nagy Lajos, Zsigmond).

III. Időszak. A XV. század közepétől a mohácsi vészig: a Hunyadiak és Jagellók kora, (I. Ulászló, Hunyadi János kormányzó, V. László, Mátyás, II. Ulászló, II. Lajos).

Ezen korszak az úgynevezett *codexek* (irott könyvek) irodalmát foglalja magában, minémüek a második, de főkép a harmadik időszakból már nagy számmal találtatnak.

ELSŐ IDŐSZAK.
Szent Istvántól az Árpád-ház kihaltáig.

A) Külső viszonyok.

12. §. Történeti áttekintés.

Ha azon három századot, mely alatt a nemzeten Árpád-vérű királyok uralkodtak, futólag áttekintjük: úgy találjuk, hogy a XI-ik legalkalmasabb volt közülök a műveltség és ezzel kapcsolatban az irodalom terjesztésére. A következő két században részint belvillongások, részint kivülről jött veszély inkább gátolták, mint előmozdíták a nemzet békés kifejlődését.

A XI. században Szt. István dicsően befejezte kettős nagy művét, a nemzet megtérítését, s az országalkotmány megszilárdítását. Utána nyomorult követője, Péter támasztott ugyan kevés ideig tartó zavarokat, de győzött a nemzeti visszahatás az idegen befolyás ellenében s a következő királyok: I. András, I. Béla erős kézzel ragadták meg a kormányt. Azon hanyatlást, melyet a nyugtalan Salamon rossz kormánya okozott volna, ellensúlyozta Béla, Géza és László herczegek erélye, majd ez utóbbiak és a bölcs törvényhozó, Kálmán országlása, dicsővé teszi a század hátralevő részében a nemzet történetét.

De már a XII. század nagyobb része oly eseményekkel telt le, melyek inkább apaszták, mint nevelék a nemzet erejét. II. István kicsapongásai, Vak Béla gyenge kormánya, II. Gézának Borics és a görög ármány elleni küzdelmei, azután a III. István, II. László és IV. István alatt sűrűn következő trónvillongások elzsibbaszták a nemzetet, s csak III. Béla derék kormánya alatt üdült fel sebeiből.

Azonban nem volt, ki a III. Béla nyomain haladjon. A XIII-ik században Imre és III. László jelentéktelen országlása után II. András rossz kormánya zavarba hozta s elszegényíté az országot. Fia, IV. Béla erős kézzel ragadta ugyan meg a kormány gyeplőjét, de jött a végzetteljes mongol pusztítás s Bélának hátralevő idejét a romok helyreállítására kellett fordítania. E mongol pusztítás irodalmunkra is kiszámíthatatlan veszteség; ki tudja, mi és mennyi veszett el akkor! Béla utódai közül V. István rövid uralkodása kevés jót eszközölhetett. IV. László és kunjai elaljasíták és elszegényíték a magyart. III. Endrét végre a koronája miatti gondok és aggodalmak emészték föl.

13. §. Műveltség, tudomány.

A keresztyén vallás felvételével a nyugoti műveltebb szokások és erkölcsök is kezdettek terjedni a magyarok közt. A nemzet harczos, kalandos természetét letévén, a béke műveihez édesedett. A földmívelés már Szent István alatt annyira meghonosúlt, hogy ez, vallásos alapítványait nagy részben az egyházi tizedre (dézsma) fektethette. A kézműipart és kereskedést leginkább a megtelepült idegenek űzték. A XIII. században a zsidó és izmaelita uzsorások elszaporodta egyike lőn azon okoknak, melyek a nemzet sülyedését elősegítették.

A *szépművészetek* közül, mindjárt a keresztyén vallás behozatalakor először is az *építészet* nyere alkalmazást. Már Geiza fejedelem, István atyja megkezdette az egyház- és kolostorépítést: a *pannonhegyi zárda* és *templom* az ő kezdeménye. Szt. István Esztergomban, Fehérvárott, Ó-Budán építtetett templomokat s egyéb helyeken is, de a melyek közül csak egy

maradt fenn: a *börzsönyi kápolna*. István görög építészeket használt, ezért az építészetben először a *byzánczi stíl* lőn uralkodó; a XIII. században azonban ezt a *gót stíl* váltotta fel. IV. László korából a *pozsonyi*, V. Istvánéból a *kassai* templomok (ó-német stílben építve) még ma is fenállanak.

A *szobrászat* az építészettel egykorúlag kezdett divatozni, mivel a templom ékítésére a szentek szobrai is megkivántattak. De néhány töredéken kivül az Árpád-királyok korából semmi sem maradt fenn.

A *festészet* kezdete a hímvarrás volt; ide tartozik a koronázási palást, melyet Gizella királynő maga hímezett s melyen több szentek képein kivül Szt. István, Gizella királyné és fiuk Imre herczeg képei is láthatók.

Iskolák már Szt. István alatt álltak fenn több helyen. Voltak az úgynevezett *fárai iskolák*, melyekben a pap az egyháza körébe tartozó növendékeket a hit elemeire oktatta; *középiskolák*, melyek a grammatikára és muzsikára szorítkoztak; *felsőbb iskolák*, hol már a logica és theologia is taníttatott, végre *egyetem*. Első egyetem honunkban a *veszprémi*, melyet hihetőleg maga Szent István alapított.

Könyvtárak, a kézzel irott könyvek ritkasága és drága volta miatt nem voltak nagy számmal ez időszakban. Történeti adat bizonyítja, hogy egy elveszett biblia másfél faluval kárpótoltatott. Negyven kötetnyi könyvtár már fejedelmi ajándék volt.

A hazánkban ez idő alatt *latin nyelven* irt könyvek közül ránk nézve legnevezetesebbek: 1. *Béla király névtelen jegyzőjének* «A magyarok viselt dolgairól» irott munkája, és 2. *Kézai Simon* «krónikája»; az első hihetőleg a XI., a második bizonyosan a XIII. századból.

14. §. A magyar nyelv a polgári életben és az egyházban.

Ámbár a keresztyén vallással a latin nyelv is beharapódzott, s az egyházi szertartásoknál, a törvények alkotásánál, az oklevelekben (diplomák) is használatba jött: mindazáltal a magyar nyelv sem szünt meg az *udvar*, a *nagyok* s az *országos élet* nyelve lenni. A királyi udvar az Árpádok alatt nem lehetett más, mint csak magyar, noha a királynék idegenek voltak. A főrendekhez s az országnagyokhoz sem férkőzött még be akkor semmi idegen nyelv; sőt a külföldről első királyaink alatt az országba jött és letelepedett idegen vitézek (mint Venczellin, Hunt és Pázmán stb.) is megmagyarosodtak és magyar nemzetségek törzsatyjai lettek. Így az országtanácsban sem lehetett még akkor uralkodó a latin nyelv; magyarúl tanácskoztak, magyarúl hozták a végzést vagy törvényt, csupán a határozatot tették fel latin nyelven az ehhez értő papi emberek, mint a Kálmán király törvényeinek előszavából kitetszik, hol az író, *Albricus* nevű pap megjegyzi, hogy ő e törvényt magyar nyelvből tette át latinra.

Hogy pedig a magyar nyelv a vallási dolgokban, jelesül az egyházi szónoklatoknál is használtatott, az kétséget nem szenved, máskép a térítés nagy munkáját nem is lehetett volna bevégezni. De történetileg is tudjuk a Szt. Gellért legendájából, hogy az első térítők idegenek lévén, deákul hirdették ugyan az igét a csudálkozó népnek, de tolmácsok kiséretében, kik azt rögtön megmagyarázták. Azonban vallási tartalmú irott emlék nem maradt fenn ez időszakból, kivévén egy halotti beszédet és könyörgést, a miről alább lesz szó.

Jegyzet. I. András korából maradt volna még állítólag két imádság, melyek az úgynevezett *Jerney-hártyán* találtatnak; azonban sok körülmény oda mutat, hogy ez újabb idők koholmánya.

B) Benső viszonyok.

15. §. Költészet.

A költészet ez időszakban sem *irott* művekből, hanem szájról-szájra zengő énekekből állott. Egy része ezeknek *történeti tartalmú* lehetett, mely a nemzet viselt dolgait, jeles királyait, a bajnokok hőstetteit magasztalta. Ilyenekre céloz az úgynevezett *Bécsi vagy Képes krónika*, midőn irja: hogy «Szent István halálával egész Magyarország cziterája gyászba öltözött, és három évig a *hegedősök* mindennemű édes zenéi elhallgattak». Egy külföldi író pedig följegyezte, hogy «midőn a magyar dalnokok a cserhalmi ütközetet énekelnék, László és Geiza herczegek vitézségét annyira magasztalák, hogy ezáltal felköltötték Salamon király irigységét». III. Endre királyunk egy okleveléből kitetszik, hogy voltak *királyi dalnokok*, épen úgy mint lovászok, vadászok sat. fejedelmeink udvarában; sőt IV. László idejéből *mimusoknak, histrióknak* (színjátszók, alakosok) is van nyoma, mely nevek alatt azonban nem kell rendes színtársaságot érteni.

Milyenek lehettek az e korban divatozott énekek, azt természetesen nem tudhatjuk, mivel azokból semmi fenn nem maradt. De úgy látszik, hogy régi krónikáink némely részei ily népi énekekből vannak merítve. Valamint tehát feljebb a hun és vezérek korabeli mondakör, úgy itt a *király-mondakör* volna megkülönböztethető.

Ezen király-mondakörnek egyes töredékeit tartotta volna fenn Turóczi János (XV. századbeli krónikásunk) a következő helyein:

1. Béla herczeg párviadala a pomerániai hőssel, mely már magában egy kis regényes episoddá kerekedik.

2. Endre és Béla Várkonyban, vagy a korona és kard története.

3. A cserhalmi ütközet leirása, midőn László herczeg a kun által elragadott leányt megmenti.

4. Salamon király háborúinak, Vid ármánykodásainak stb. oly részletes festése, mint ezt ily bőven csak népi ének után írhatta le a jó krónikás.

5. Vak Béla és Borics története, különösen hogy az utóbbinak egy vitéze Sámson, átusztat a Sajón, bemegy a Béla sátrába, ezt szemtől-szembe szidalmazza, de midőn visszafelé usztatna, a király hivei által levágatik.

Efféle hely több is van Turóczinál, hol a leirás egyszerre megelevenül, csaknem költői lesz, a honnan gyanítani lehet, hogy ezek a nép énekeiből mentek át a krónikába.

16. §. A nyelv írott emlékei.

Egyes magyar szavak vagy kifejezések ez időszakból nagy számmal maradtak fenn az oklevelek és krónikák latin szövegében. Ezen szavakat is összeszedte és szótár-alakban kiadta *Jerney János* ily czím alatt: «Magyar nyelvkincsek Árpádék korszakából 1854.». Ezek leginkább személy- és helynevek, melyek az akkori magyar nyelvre némi világot vetnek. De *összefüggő beszédben* az egész Árpád-időszakból nem maradt fenn egyéb, mint egy *halotti beszéd és könyörgés* (mert a fentebb említett Jerney-hártya hitelessége nagyon kétes, melynek iratása I. András korára tétetik állítólag). A Nemzeti Múzeum könyvtárában létezik egy deák codex, mely latin misekönyvet, kótás énekeket, naptárt és némely korjegyzeteket foglal magában. Ennek egy lapján olvasható az említett halotti beszéd és könyörgés magyar nyelven.

Ezen codexet először *Pray György* mult századbeli jeles történetirónk fedezte fel a pozsonyi káptalan könyvtárában, azért róla *Pray-codex*-nek neveztetik. A halotti beszédet többen ismertették; Révai Miklós egész könyvet irt róla, ujabban Döbrentei és Toldy Ferencz magyarázták. Iratásának évét bizonyosan meghatározni nem lehet; korát tudósaink a XII. század második felébe (1171-1183) teszik. De a nyelv régisége, s a helyesirásban előjövő ingadozások odamutatnak, hogy az csak másolatja valamely régibb szövegnek s eredetije hihetőleg még Szt. István korában készült. Olvasása a nyelv történetére sok tekintetben igen érdekes, egészben a most is élő palócz nyelvjárást látszik követni.

MÁSODIK IDŐSZAK.
Az Árpád-ház kihaltától a XV. század közepéig.

A) Külső viszonyok.

17. §. Történeti áttekintés.

Az Árpád-ház fiágának kihaltával bekövetkezett trónvillongások, - Venczel és Ottó királyaink rövid országlása - után Róbert Károly a trónon megerősödvén, minthogy maga is olasz volt, nyúgoti műveltséget és fényüzést hozott udvarába, mi onnan a főnemesek közé is elterjedt. Alatta a béke megszilárdult, a királyi hatalom tekintélye növekedett; majd dicső emlékű fia, Nagy Lajos uralkodása alatt a magyar birodalom Európa elsőrangú államai sorába emelkedék; a királyi udvar tekintélye és fénye, a nyúgottali sűrűbb érintkezés, idegen országok gyakrabbi látása stb. növelék a nemzet tapasztalását és így műveltségét is. De Lajos halála után leánya, Mária királynő és Kis Károly trónvillongása, még inkább a vízeszű Zsigmond hosszú uralkodása csüggesztő hatással voltak a nemzeti életre, mihez járult, hogy a nemzet már ekkor megkezdé századokig tartandó élet-halálharczát veszélyes ellenével, a törökkel.

18. §. Műveltség, tudomány.

Az Anjou-házbeli királyaink, Károly és Lajos alatt a királyi udvarból terjedő fényüzés serkentőleg hatott a *kézműiparra;* a megszilárdult benső béke, az útak bátorságos volta, a magyar birodalom széles kiterjedése előmozdítá a kereskedést. A *gazdászat* is emelkedett részint azáltal, hogy e királyaink kisebb tagokban adományoztak földbirtokokat a nemességnek, részint hogy a nép a béke által megszaporodott. De Nagy Lajos halálával mindezek az előbbeni rendetlenségbe sűlyedtek vissza.

A *szépművészetek* közül az *építészet* nagyban divatozott. Károly a visegrádi vár alatt pompás palotát építtetett; fia, Lajos Ó-Budán másikat; Zsigmond pedig a budai várban az úgynevezett «fris palotát». A fejedelmek példáit követték mind az egyházi, mind a világi főurak. Számos templom épült ez időszak alatt, mint Szeben, Brassó, Kolozsvár templomai, a leleszi torony stb.

A *szobrászat* maradványai közül nevezetes a Csák Máté ércz-mellszobra, mely most a Nemzeti Múzeumban látható. Mint jeles szobrászai ezen kornak *Kolozsvári Márton* és *György* említtetnek, kik Nagyváradon szent fejedelmeink négy ércz-szobrát öntötték, ú. m. Szent István, Imre herczeg és Szent László szobrait gyalog, ezenkivül Szt. László szobrát lóháton is. E szobrok még azután sokáig megvoltak Nagyváradon, míg a XVII. században a török ágyúnak öntette őket.

A *festészet* terjedésének bővebb alkalmat szolgáltattak a nemesi czímerek, melyeket Károly az előbbi királyoknál sűrűbben kezde osztogatni; továbbá a codexekben divatozó miniature-festvények és az oltárképek. Az *ötvösség* és *hímvarrás* a növekedő fényűzés által mindinkább gyarapodott.

Iskolák a nagyszámú szerzetek, zárdák mellett mindenütt léteztek; a veszprémi egyetem, úgy látszik már ekkor megszünt, de a helyett Lajos király *Pécsett* állított fel egyet, másikat Zsigmond *Ó-Budán*. Ezenkivül a magyar ifjak, kivált Lajos idejében, a külföldi egyetemeket is látogatták: a theologusok leginkább *Párist*, a törvénytanúlók *Bolognát*.

A *latin* nyelven írt történeti munkák közül ez időszakból legnevezetesebbek a *Pozsonyi krónika*, és a bécsi udvari könyvtárban létező úgynevezett *Képes krónika*, mindkettő Róbert Károly korából.

19. §. A magyar nyelv a nyilvános életben.

Ámbár I-ső Károly a magyar nyelvet nem szívta be az anyai tejjel, sőt abban később sem lett egészen járatos, mindazáltal nem szorítá azt ki udvarából, sőt fiai nevelését egészen magyar szellemben, magyar nevelő által folytatta. A történetírás fentartá e nevelő nevét: *Kencsics Miklós* volt az, Gyulának fia, azért néhol csak *Gyulafinak* mondatik. Szokásban volt ekkor a királyok leendő vejeit vagy menyeit mindjárt az eljegyzés után a magyar királyi udvarba hozatni, hogy magyar nyelvet, erkölcsöt és szokásokat tanuljanak. Igy neveltette Károly a visegrádi várban Margitot (Károly morva őrgróf leányát), mint Lajos fiának leendő nejét. Így hozatta később Lajos király is leendő vejeit Zsigmondot és Vilmos osztrák herczeget, mint Mária és Hedvig leányai mátkáit, a magyar királyné udvarába. Hasonlóan bánt azután Zsigmond is Albert osztrák herczeggel, mint Erzsébet leánya jegyesével; miből megtetszik, hogy ez időszak folytán a királyi udvar nyelve magyar volt.

A mi a magyar nyelvnek nyilvános életbeni használatát illeti, a törvények szerkezete folyvást latin maradt ugyan, a hivatalos oklevelek, rendeletek is e nyelven keletkeztek, de mindennemű végzések, bírói parancsok magyar nyelven hirdettettek ki. A törvényes élet némely magyar emlékei alább említtetni fognak.

B) Benső viszonyok.

20. §. A népi költészet.

Hogy a nép ez időszak alatt is énekbe szőtte az őt különösebben érdeklő eseményeket, annak az egykorú íróknál számos nyomaira akadunk. Ily közérdekű esemény volt már I. Károly korában *Zách Feliczián* esete, mely Istvánfi bizonyítása szerint, még az ő korában is (a XVI. században) *lant mellett énekeltetett* (ã cytharœdis ad lyram canitur, úgymond). *Kis Károly meggyilkoltatása* szintén élénken foglalkoztatá a kedélyeket s az Erzsébet királynő (Lajos özvegye) szájába adott eme szavak:

> Vágd csak fiam, vágd Forgács!
> Tied leszen Gimes és Gács,

bizonyosan a népének töredéke. Zsigmond korából ily esemény volt a *harminczkét nemes kivégeztetése*, mely Turóczi korában még szerte zengett a nép ajkán; különösen Kontról e szavakkal emlékezik: «quem nostrum aevum nedum loquitur, verum et resonanti lyra canit», azaz: kiről a mi korunk nemcsak beszél, hanem zengő lant mellett énekel is. *Toldi Miklósról* is már e korban léteztek énekek, minek bizonysága az, hogy Ilosvai kétségkívül ily régi énekek nyomán a Toldi mondát I. Lajos korába helyezi, melyet későbbi írók Mátyás idejébe tesznek.

21. §. A nyelv írott emlékei.

Ezen időszak összes irodalma t. i. a mi fenmaradt, kevés kivétellel *vallási* tartalmú. Ide tartoznak a *szentírás régi fordításai*, némely *vallásos elmélkedések és tanítások, könyörgések, szent énekek, szentek életei*, melyek közül a nevezetesebbeket megemlítjük.

I. A *Margit legenda*. A bebizonyíthatólag legrégibb emlék ez időszakból *Szűz Szent Margitnak*, IV. Béla király leányának élete. A codex, melyben ez találtatik, csak a XVI. század elején iratott *ugyan*, de tudósaink már kimutatták, hogy ez csak *másolatja* egy sokkal régibb *eredeti szövegnek*, mely minden hihetőség szerint I. Károly korában, tehát a XIV. század elején készült.

II. *A régi biblia-fordítás*. A bibliának tudtunkra első magyar fordítását három különböző codex tartotta fenn számunkra u. m.:

a) *A Révai-codex*. vagy mivel *Bécsben* a császári könyvtárban létezik az eredeti kézirat, *Bécsi codex*. Ezen csonka kézirat az Ó-testamentom némely könyveit, minő a *Ruth könyve, Eszter könyve, Judit könyve* és *Dánieltől* fogva a *prófétákat* foglalja magában. Az író, vagy fordító neve nincs följegyezve. Révai-codexnek azért mondatik, mert e tudósunk másolta azt le és készített hozzá tudományos magyarázatot.

b) *A Müncheni codex*, mely az Új-testamentumból a *négy evangélistát*, (Máté, Márk, Lukács, János) tartalmazza. Leiratott Moldvában, Tatros nevű helyen *Németi György* által 1466. Jászay készítette sajtó alá s ezért *Jászay-codex* nevet is visel. Eredetije Münchenben.

c) *A gyulafehérvári codex* a zsoltárokat, énekek énekét és Jób könyvét tartalmazza az Ó-testamentumból. Leírója Halábori Bertalan 1508. Létezik eredetije a gyula-, vagy károly-fehérvári püspöki könyvtárban. Kiadójáról *Döbrentei-codexnek* is hívják.

Mind a három biblia-töredék hihetőleg egy és ugyanazon bibliafordítás részei. Azon leírók, kiknek nevei föntebb megjegyeztettek, nem fordítók, hanem csak másolók lehettek. Annyit történetileg tudunk, hogy Zsigmond korában, tehát a XV. század első felében *Tamás* és *Bálint* nevű papok a huszita vallásért üldöztetvén, Moldvába vonultak ki és ott az egész szentírást magyarra fordították. E fordítás részletei-e a fentebb említett codexek vagy ennél még régibbek, teljes bizonyossággal eldönteni nem lehet. Toldy Ferencz a nyelv jelleméből itélve azt állítja, hogy a bécsi és müncheni codexek nyelve a XV. századnál sokkal régibb, s nem haboz őket a XIV. század első felébe, tehát Károly és Lajos korába helyezni.

Egyéb, e korbeli vallásos íratokat mellőzve, az egyházi költészetnek egy jeles maradványát nevezzük meg: *Szent Bernát hymnusa a felfeszített Krisztushoz*, mely költői érzéssel teljes.

22. §. Folytatás - Írott emlékek.

A világi irodalomnak ez időből csaknem egyedűli maradványa ama históriás ének, mely *Pannónia megvételét* tárgyazza. Áll ez harminczkilencz négy soros versszakból, s ama régi mondát tárgyalja, hogyan vette meg Árpád az ország egyrészét a morva fejedelemtől fehér lovon, aranyos féken és nyergen. Keletkezési éve nem bizonyos, nyelvét tekintve a jelen második időszakba tehetni. A codexet, melyben ez írva találtatik, hasonlóul Pray György, mult századbeli tudósunk fedezte fel, s ismertette meg először.

Itt lesz helyén megemlíteni azon maradványokat, melyek a magyar nyelvnek törvényes dolgokbani használtatását tanusítani látszanak. Jelesül:

1. *Tiszti eskü Lajos király idejéből*, mely a magyar törvénytárban (corpus juris), de későbbi helyesírással, fenmaradt.

2. *Sajó-Szentpéter városának végzése* borai árulása felől 1403-ból.

3. *Vér András menedék-levele* (nyugtatványa) 1423-ból és még egy-két apróság.

HARMADIK IDŐSZAK.
A XV. század közepétől a mohácsi vészig.

A) Külső viszonyok.

23. §. Országos és műveltségi állapotok.

Zsigmond vejének, Albertnek rövid uralkodása után elébb a bekövetkezett trónviszály, majd a török elleni hadjáratok, hol a hős Hunyadi János fegyvere oly dicsően villogott, akadályozák a nemzet békés kifejlődését. Az országnak a hatalmas török elleni megvédése volt a fődolog, ezen életkérdés mellett minden egyéb háttérbe szorult. V. László uralkodása alatt a pártok forrongása, a nagyok viszálkodása, gaz tanácsadók a kormányon, s az emiatt bekövetkezett szomorú események még rosszabbá tevék a dolgot, s midőn a nemzet, Mátyás fénykorában polgári élete legdicsőbb szakát élte is: a sok háborúskodás miatt nem fordíthata kellő figyelmet a béke műveire, az iparra, kereskedésre és a szellemi dolgokra. Végre II. Ulászló és II. Lajos alatt a nagyok viszálkodása, fejetlensége, a hazát csaknem végromlásra juttatá.

Mátyás ugyan mind a *gazdászatot*, különösen a földmívelő nép védése által, mind az *ipart* nagy mértékben emelte. Olaszországból behítt mesterei a *kézművességnek* hatalmas terjesztői voltak; a polgári rend pártolása által a *kereskedést* mozdítá elő, de ezen törekvéseit másfelől folytonos háborúi akadályozták. Ulászló és Lajos alatt az általános fejetlenség, romlottság és szegénység minden ipart tönkre tett.

24. §. Képzőművészetek. - Iskolák, könyvtárak.

A nagyok fényszeretete, kiváltképen Mátyás példája tág mezőt nyitott a *képzőművészeteknek*. Hunyadi János, ki többek közt a ma is fenálló gyulafehérvári templomot, s Vajda-Hunyad várát építteté; Mátyás, ki Olasz-, Német- és Csehországból építőmestereket kecsegtetvén be, azok által sok pompás épületet rakatott, többek közt a budai és visegrádi királyi palotákat megnagyobbíttatá: az *építészet* felvirágzására igen sokat tőn. A *szobrászat* és a véle rokon *ötvösség* is nagyban üzetett Mátyás idejében. Hires ötvös volt ekkor Gyulán az a *Száraz Antal*, kinek unokája *Dürer Albrecht* név alatt egyike lőn Németország legnagyobb festőinek.

A káptalani és zárdai nagy számú iskolák mellett a régibb két egyetemhez még egy harmadik, a *pozsonyi* járult, melyet Mátyás, Vitéz János érsek sürgetésére állított fel (1467). De mindezeknél nagyobb leendett amaz *országos főtanoda*, melyet Mátyás a budai vár alján észak felé kezdett építtetni oly roppant terv szerint, hogy benne 40,000 deák tanítást, lakást és élelmet nyerhessen a király költségén, de a mely fájdalom, félben maradt.

Könyvtárak ez időszakban már mind nagyobb számmal találtatnak hazánkban, a *rongypapir* elterjedése, majd a *sajtó* feltalálása olcsóbbá tevén a könyveket. Az első nyomdászt, *Hess András* nevűt, Mátyás hívta meg Olaszhonból Budára. Első nyomtatott könyv hazánkban az úgynevezett *Budai krónika* (latin nyelven) 1473-ból. Mátyás király igen gazdag és pompás könyvtára, az úgynevezett *Corvina theca* világszerte híres volt, hol a klasszikai és középkori irodalom termékei részint pompás kéziratokban, részint nyomtatásban összegyüjtettek. Több tudós felügyelete alatt harmincz leíró dolgozott rendesen e könyvtár számára, s a király harminczháromezer aranyat fordított évenként csupán a másolásokra. Így e könyvtár mind

kiterjedésre, mind külső fényre páratlan lett az egész világon; de fájdalom! már a következő gyenge királyok kezdték elajándékozgatni, rossz felügyelés miatt sok elsikkasztatott belőle, míg végre Budavárával együtt török kézre jutván, részint a barbárság áldozatja lett, részint Konstantinápolyba takaríttatott. - A latin nyelven ez időszakban írott történeti munkák közül nem hagyhatjuk említetlenül *Turóczi János* krónikáját és *Bonfinius* históriáját Magyarországról, kik mindketten Mátyás alatt éltek.

Nevezetesek még Mátyás alatt némi tudós társulatok; egy Budán: «Sodalitas literaria Ungarorum», másik Bécsben: «Societas Danubiana», végre a harmadik Erdélyben: «Societas Septemcastrensis» nevek alatt.

25. §. A magyar nyelv a nyilvános életben.

Albert, I. Ulászló és V. László királyaink a magyar nyelvet nemcsak értették és beszélték, de Ulászlóról az is tudva van, hogy Fridrik császár követeihez a királyi székről magyarul szólott. Mátyás király bár több nyelven tudott beszélni, s különösen az akkori túdós világ szokása szerint a latint nagyon kedvelte: testestől-lelkestől magyar volt, asztalánál is magyar énekeket adatott elő. II. Ulászló és fia, II. Lajos udvarában már az idegen nyelv és szellem lett tulnyomó; amaz a nemzet nyelvét nem értette, ez érté ugyan, de udvarának nem ő, hanem neje, az osztrák Mária adott irányt.

Emlékeink ez időszakból, melyek a magyar nyelvnek országos ügyekben és törvénykezési dolgokban használtatását bizonyítják: *Hunyadi János kormányzói esküje*, továbbá némely záloglevelek, végrendeletek, kötelezvények, magyar köriratú pecsétek és pecsétnyomók stb.

B) Benső viszonyok.

26. §. Költészet.

Hogy a Hunyadiak korának fényes hadi tettei számos történeti énekek tárgyául szolgáltak: nagyon hihető. De föl is jegyezte Galeotti nevű író, hogy Mátyás király asztala felett efféle énekek napirenden voltak. «Magyarországon, úgymond, zenészek és hegedősök vannak, kik a *bajnokok tetteit hazai nyelven*, lakoma felett *hegedűszó mellett* éneklik. Szerelmi dalok ritkán énekeltetnek, hanem többnyire a török elleni viselt dolgok adatnak ékesen elő. Oculis meis vidi, - regem (Mathiam) aures carmini maxima attentione prebentem. Azaz: szemeimmel láttam, - írja - hogy Mátyás király a legnagyobb figyelemmel hallgatta a dalokat.» Tehát a *történeti* népköltészet a királyi asztalnál is otthonos volt, de ezenkívül *regényes* tartalmú énekek is divatoztak. Különösen fel van jegyezve, hogy Mátyás az atyja asztalánál, gyermekkorában míly nagy figyelemmel hallgatta az Óriás Lorántról való énekeket úgy, hogy magáról megfeledkezve, midőn valamely harczi esemény leírása fordúlt elő, kézzel-lábbal úgy tett, mintha viaskodnék (Galeotti).

Hadi dalokat, magyar nyelven is, a híres latin költő *Janus Pannonius* pécsi püspök szerzett, de sajnos, hogy mindezekből ránk egy árva hangocska sem juthatott, kivévén egy rövid dalt, melyet Mátyás királylyá választásakor a pesti tanulók rögtönöztek s a néppel együtt énekeltek:

Mátyást mostan választotta
Mind ez ország királyságra,
Mert ezt adta isten nekünk
Mennyországból oltalmunkra.

Azért mi is választottuk,
Mint istennek ajándékát,
Kiből isten dicsértessék,
És örökre mondjuk: Ámen.

Íly rögtönzött dalokat énekeltek még a kenyérmezei győztes vitézek is, magasztalván vezéreiket Kinizsit és Báthoryt.

Irott vers emlékek ez időszakból a következők:

1. *Emlékdal Mátyás királyról*, mely hihetőleg nem sokkal a nagy király halála után íratott (1490), kezdete így hangzik:

Néhai való jó Mátyás királ!
Sok országokat te birál,
Nagy dicséretű akkoron valál,
Ellenségednek ellene állál stb.

2. *Egy siralomének Both János veszedelmén*.

3. *Apáti Ferencz feddő éneke*.

Első satyrai tartalmú vers magyar nyelven. Feddi a kor vétkeit: a fényűzést, hívalkodást, fajtalanságot stb.

4. A hihetően régibb: *Ének Szent László királyról*, melyben a rímnek még semmi nyoma.

5. Több vallási éneken kívül, melyek ez időszakba esnek, nevezetes egy nagy elbeszélő költemény: *Szt. Katalin legendája*, rímes versekben.

27. §. Prózai irodalom.

A prózai irodalom legnagyobb részét ez időszakban is *vallásos* könyvek tették, minéműek elegendő számmal maradtak ránk. Eddigelé összesen mintegy negyven *codex* vagy kézzel irott könyv van felfedezve, melyek egy-kettő kivételével mind ezen időszakból valók. Nagyobb rész még kéziratban van, de néhány már ki is nyomatott, nevezetesen:

1. *A Bécsi és Müncheni codexek*, melyekről az előbbi időszakban szó volt. Ezek a «Régi magyar nyelvemlékekben» adattak ki.

2. *A Czech-codex* vagy Kinizsi Pálné-Magyar Benigna imakönyve (1513-ból). Ugyancsak a «Régi magyar nyelvemlékekben».

3. *A Guary (olv. Gori)-codex*, kegyes elmélkedéseket tartalmazó kézirat, megjelent ugyanott.

4. *A Nádor-codex*, vegyes tartalmú vallási könyv (1508-ból); kiadatott külön Toldy Ferencz felügyelése alatt, dísznyomatban, ékes fractur-betűkkel (1857).

Mint *biblia-fordító*, a XV. század első felében élt Báthory László paulinus barát nevezetes, ki az egész szentírást lefordította, de melynek már csak egyes töredékei vannak fenn, s *Báthory-biblia* néven ismeretesek. Ez nálunk már második fordítása a bibliának.

Magyar nyelvtant latin nyelven, Janus Pannonius (Cesinge János) pécsi püspök írt először, de ez elveszett. Magyar *naptáraink* közűl legrégibb az, mely a Müncheni codex elején áll.

HARMADIK SZAKASZ. - ÚJKOR.

1. §. Felosztás.

A magyar irodalomtörténetének új kora kezdődik a mohácsi vész után és terjed Bessenyei György felléptéig, 1526-1772. E majdnem három századig tartó korszak könnyebb áttekintés kedvéért szinte három időszakra osztatik fel. Jelesül:

I. Időszak magában foglalja a mohácsi vésztől a bécsi békekötésig lefolyt időt, tehát 1526-1606.

II. Időszak terjed a bécsi békekötéstől a szatmári békéig, azaz 1606-1711.

III. Időszak a szatmári békétől Bessenyei György felléptéig terjedő, mintegy hatvan évet foglal magában, 1711-1772.

ELSŐ IDŐSZAK. 1526-1606.

2. §. Külső viszonyok.

A mohácsi szerencsétlen ütközet által hazánk hosszasan tartó török járom alá esett, másfelől Erdélynek és Magyarhon egy részének a magyar koronától különszakadása miatt sok időre nyúló belvillongások és polgári háborúk szinhelyévé lett. Ily körülmények közt a nyelv és irodalom elenyészésétől lehetett remegni inkább, mint azok felvirágzását remélni. Mindazáltal az irodalom nemhogy hanyatlott volna, sőt még virágzásnak indult. Hatalmasan segíté s ébreszté az irodalmi munkásságot a *reformatio*, mely mindjárt kezdetben vallási surlódásokat idézett elő s a vitatkozások a könyvekben többnyire magyarúl folytak, hogy mindenki megérthesse; a hit ágazatai is leginkább magyar könyvekben terjesztettek. A *könyvnyomtatás* noha már egy századdal előbb fel volt találva, de hazánkban a reformatioval kezdett általánosan terjedni és tetemesen könnyíté az eszmék és gondolatok kicserélését, egyszersmind az irodalmat nagyon előmozdítá. A reformatioval a tudományosság is szélesebb terjedelmet vőn, mert ifjaink seregestől mentek a külföldi egyetemekre, főleg Wittenbergbe és tudománynyal megrakodtan tértek haza. Collegiumaink: a pápai, pataki, debreczeni, nem sokkal a reformatio után virágzani kezdettek. Másfelől a jezsuita szerzet, melyet Oláh Miklós esztergomi érsek hozott először Magyarországra, Nagy-Szombatban jeles iskolát nyitott, melyből fejlett ki idővel a nagyszombati, ma *pesti egyetem*. Maga az ország elszakadása sem volt gyümölcs nélkül a nemzeti irodalomra nézve, mert az erdélyi fejedelmek a magyar nyelvet tévén udvari nyelvvé, ezáltal Erdély nemcsak a reformationak, hanem ezzel együtt a magyar irodalomnak is mintegy menedékül szolgált.

3. §. A magyar nyelv a nyilvános életben.

Hogy ez időszak folytán Erdélyben és Magyarország azon részeiben, melyek az erdélyi fejedelmek alatt voltak, a magyar nyelv minden nyilvános ügyeknél országszerte divatozott: arra kétségtelen adataink vannak. De Magyarország azon részében is, mely az ausztriai háznak hódolt, élénken fentartotta jogát a nemzeti nyelv. A törvények ugyan, mint eleitől fogva, latin nyelven hozattak, de az országgyűlésen többnyire magyarul folyt a tanácskozás. Sőt olvashatjuk az ekkor hozott törvényekben, hogy a nemzet folyvást követelte idegen ajkú királyaitól is a magyar nyelv tanulását. Idegen hadvezérek, - német és török egyaránt - magyar nyelven adták ki a magyaroknak szóló rendeleteiket, melyeknek számos példája maradt ránk s olvasható a «Régi magyar nyelvemlékek» gyüjteményében. Ugyanott bőven találtatnak: osztály- és záloglevelek, kötelezvények, szerződések, hivatalos és magán íratok, melyek a magyar nyelvnek mind nyilvános, mind magányos ügyekben élénk használatát bizonyítják. Például felhozhatjuk az e korból fenmaradt hivatalos iromány közül a következőket:

1. A Ferdinánd királyhoz szító magyar főurak hódolati esküje (1527).

2. Szolimán császár proclamatioja a magyarokhoz (1540).

3. A székelyek régi törvénye (1555).

4. §. Vallási irodalom.

A magyar irodalom legnevezetesebb részét ezen időszakban is a vallási könyvek teszik. Ugyanis a reformatioval megkezdődött vallási versengés számos hittani írókat és egyházi szónokokat teremtett, kik tanaikat magyar nyelven igyekeztek a nép között elterjeszteni. E czélból a szentírást többen lefordították vagy részben, vagy egészben is; hittani munkákat, egyházi beszédeket adtak ki nyomtatásban; az új hívek számára templomi énekeket szerzettek és ezáltal előmozdították a vallási költészetet. A reformatio nagy elterjedése által a XVI. század folytán irodalmunkban is a *protestáns elem* lőn túlnyomó. A magyar reformátorok közűl csaknem mindenik írt könyveket a nemzeti nyelven, azok közűl a legnevezetesebbeket megemlítjük:

1. *Dévai Bíró Mátyás*, ki a reformatiót első terjesztette honunkban, több latin munkái mellett magyarúl is írt egy hittani könyvecskét.

2. *Gálszécsi István*, szinte első reformátoraink egyike, «A keresztyéni tudományról» egy magyar könyvet írt és nyomtatott (Krakkó 1538).

3. *Székely István*, egy a hitújítás első terjesztői közül, szikszói iskolamester korában hasonlóul írt egy könyvet (Krakkó 1538) a «Keresztyénségnek fundamentomáról», s azután több vallási munkát is szerzett magyar nyelven.

4. *Batizi András, Szegedi Gergely, Sztárai Mihály* a vallási költészetben jeleskedtek. Az általok szerzett énekeket soká használta, - részben ma is használja - a reformált egyház. Így például a 43-ik dicséret Batizi műve. Több énekes könyv is jelent meg a XVI. században, mint a Huszár Gálé, Bornemiszáé és a Gönczi Györgyé stb.

A biblia-fordítók közül e században legnevezetesebbek:

1. *Komjáthi Benedek*, ki Szt. Pál leveleit lefordította (1533).

2. *Pesti Gábor* kanonok a négy evangelista fordítója (1536).

3. *Erdősi (Sylvester) János*, ki az egész új testamentumot magyarra tette és kinyomatta Új-Szigeten (1541-ben).

4. *Székely István* Dávid zsoltárait fordította le (1552). A XLII. zsoltárt így kezdi: «Miképen a gímszarvas rikolt a vizekre, akképen az én lelkem te hozzád kivánkozik, Isten!»

5. *Heltai Gáspár* kolozsvári pap, néhány lelkésztársával már az egész bibliát lefordította s kiadta saját könyvnyomdájában (Kolozsvár 1551-1561).

6. *Mélius* vagy *Juhász* (Ihász) Péter és *Félegyházi Tamás*, mindkettő debreczeni pap, fordították a szentírás különböző részeit. De ezeknél nevezetesebb:

7. *Károli Gáspár* fordítása, melylyel a magyar protestánsok ma is élnek. Károli gönczi lelkész és kassavölgyi esperes lévén, több paptársa segítségével az egész bibliát lefordította és kiadta *Vizsoly* nevű faluban, Báthory István jószágán 1589-1590., miért e fordítás *vizsolyi bibliának* is szokott neveztetni.

5. §. Világi irodalom. - A nyelvtudomány.

Első nyoma a magyar nyelvészetnek a mult időszakba esik. Volt említve fentebb Janus Pannonius magyar grammaticája, de a mely elveszett. A XVI. század nyelvtani íróinak sorát *Erdősi János* nyitja meg, kinek 1538-ban Új-Szigeten kiadott nyelvtana reánk is eljutott és

Kazinczy új kiadásban bocsátá azt a közönség elébe. Ezen korát megelőző jeles mű tudósaink által nagy becsben tartatik. Tizenegy évvel később egy helyesírási munka jelent meg Krakkóban, az úgynevezett *Krakkói Ábécze*. Szerzője bizonytalan.

A szótár-irodalom *Pesti Gáborral* kezdődik, kinek hatnyelvű szótárában a magyar szók is fel vannak véve (1538), valamint később a Calepinus-féle nagy szótárba is (1590). *Szikszai Fabricius Balázs* pataki professor 1592-ben adott ki egy kicsiny szótárt nem betű-rendben, hanem különböző tárgyak szerint; ezt követte három évvel később *Veráncz Fauszt* ötnyelvű szótára, benne a magyar is. De mindezeknél tökélyesbet írt a következő század elején, 1604-ben *Molnár Albert*.

6. §. Tudományos és történeti irodalom.

Ámbár ez időtájt hazánkban már számosan voltak a tanult emberek, kik magukat a külföld leghíresebb egyetemein képezték ki, sőt latinul írva nem egy jeles munkát bocsájtottak közre, mely az akkori európai tudományosság színvonalán állott: mindazáltal igen kevés az, a mit e korból magyar nyelven felmutathatunk. A *természetrajzra* tartozólag említhető Melius Péter «Herbariuma» (füves könyve), mely azonban inkább csak a fűvek orvosi hasznát ismerteti (1562), és Bejthe Istvánnak hasonló tárgyú könyve. A *természettan* siralmas állapotját eléggé mutatja a Kolozsvárt Heltai nyomdájában megjelent «Csizió», mely babonás könyvecske azóta sokszor újra nyomatott. A *számtanra* tartozólag egy magyar «Arithmetica» jelent meg Debreczenben (1591). A *törvénytudományt* Veres Balázs képviseli, ki Verbőczi könyvét elsőnek fordította magyarra.

A *magyar történetírás* első maradványai szintén a XVI-ik századból valók. Kettő íly történeti művek közül még akkor megjelent: jelesül a többször említett *Székely István* «Világkrónikája», Krakkó (1559), mely az általános világtörténetet tárgyazza, közbe szőve a magyar históriát is, és *Heltai Gáspár* «Magyarok krónikája», melyet Bonfinius után szabadon dolgozott (Kolozsvár, 1575). Ez időszakban kezdődik nálunk az úgynevezett *emlékirodalom* (memoires), mely szerint az író a saját korában történt, önmaga által látott, hallott, tapasztalt nevezetes dolgokat leírván, emlékezetben hagyta. Ílyenek már a XVI-ik századból is maradtak ránk kéziratban és közelebb nyomtatásban is megjelentek. Jelesül:

1. *Landorfejirvár veszedelme*. Írója bizonytalan, de hihetőleg nem sokkal a mohácsi vész után írták.

2. *Bornemisza Tamás* budai tanácsnok *krónikája*, ki mint szemtanú írja le, hogyan került Buda Szolimán kezére 1541-ben.

3. *Veráncsics Antal* esztergomi érsek *magyar krónikája*, mely leginkább az ő korában történt eseményeket tárgyalja.

7. §. Költészet. Az eposz.

A XVI-ik század költészete, ha külsőleg a mennyiséget tekintjük, virágzónak mondható. Száznál több versírónak maradt ránk ez időből vagy a munkája vagy legalább a neve. Ezen versírók nagyobbrészt a nép emberei: papok, iskolamesterek stb. voltak. Olvasó közönségük az alrendű nemesség, városi polgárok, katonák és maga a falusi nép. Jelleme tehát az akkori

költészetnek *népies*, a művészet legkisebb sejtelme nélkül. Tartalmukra nézve a költemények négy osztályba sorozhatók:

1-ször az *epicai* vagy *elbeszélő*, 2-szor a *didacticai* vagy *tan*-, 3-szor a *lyrai* vagy *lantos*, 4-szer a *drámai* vagy *színi* költészethez. Lássuk tehát osztályonként.

Az *elbeszélő költészetet* ez időszakban azon verses munkák képviselik, melyeket akkor *históriáknak*, históriás énekeknek, krónikáknak nevezett a nép. Ezekben valamely történt vagy költött esemény beszéltetik el, de szárazon, szoros ragaszkodással az időrendhez, tehát minden költői alakítás nélkül. Tárgyaiknál fogva három csoportra oszlanak ú. m. 1. *regés énekek*, melyeknek tárgya költött, a mondákból van merítve; 2. *történeti énekek*, melyek valóban megtörtént dolgot adnak elő és 3. *bibliai énekek*, melyek szentírási történetet beszélnek el.

8. §. Regés énekek.

A regés énekek tárgya részint a hazai, részint leginkább a külföldi mondákból van merítve. A versírók, noha többnyire a nép emberei valának, mellőzve a magyar nép hagyományos mondáit, szebbnél-szebb tündérmeséit: idegen forráshoz folyamodtak. Ily hazai mondából vett regés ének mindössze is *négy* maradt reánk, melyek közűl ismeretesbek:

1. «*Az híres nevezetes Tholdi Miklósról való história*.» Írója Ilosvai Péter (1574), ki a Szilágyságon, Kusalykőben, úgy látszik mester vagy jegyző volt. Írt még több verses elbeszélést is, de azok többnyire elvesztek.

2. «*Szilágyi és Hajmási históriája*.» Szerzője nem tudatik (1571). A verselés, kidolgozás ebben is gyarló, de a mese szépen kikerekedik.

A *külföldi mondák*, melyeket verselőink használtak, részint a középkort, részint a klasszikai ókort tárgyazzák. A középkori tárgyú mondák közül íróink legtöbbször az úgynevezett *római Gestákat* (Gesta Romanorum) használták, mely latin nyelven, a XII-ik században összeírt regegyűjtemény Európaszerte kedves olvasmány volt a középkorban. Továbbá egy-két verses elbeszélésünk a *Nagy Károly-mondaköréből* is vétetett, mely mondakör nyugoti Európában igen el volt terjedve a nép ajkán és az olasz *Boccaccio* novelláiból, (élt a XIV-ik században) ki a mai novellairodalom valódi atyjának nevezhető.

Ókori tárgyú mondák közül *Trója veszedelmét, Nagy Sándor* (költött) *kalandjait* szerették leginkább énekelni.

A *külföldi mondakörből* vett énekek közül említsük meg ezeket: 1. A római Gestákból: *Fortunatus, Jovenianus császár*. 2. A Nagy Károly mondaköréből: a *Szép Magyelóna*. 3. Boccaccio novelláiból: *Volter és Griseldis* históriáit.

9. §. Történeti énekek.

A történeti énekek is részint magyarhoni, részint külföldi eseményeket tárgyaztak és vagy a multból vétettek, vagy a jelenből.

Azon énekek közűl, melyeknek tárgya a *multból*, a régibb magyar históriából van merítve, nevezetesebbek:

1. «*Bánk-bán*», írta Valkai András (1574); Bonfinius históriájából van merítve, s az ismeretes történeti eseményt adja elő.

2. «*Zsigmond krónika*», Tinóditól (1552).

3. «*Hunyadi krónika*», Bánkai Nagy Mátyástól (1570).

4. «*Kenyérmezei ütközet*», Temesvári Istvántól (1569).

5. «*Mátyás krónika*», Bogáthi Fazekas Miklóstól (1577).

De mindezeknél fontosabbak, mert históriai becscsel bírók az oly történeti énekek, melyekben a szerző *egykorú* eseményeket ír le. Effélék szerzésében leginkább kitűnt *Tinódi Sebestyén deák*, az utolsó magyar vándor-hegedős, ki önkészített énekeit önkészített dallamok szerint, lantkisérettel az urak udvarában énekelgette. Ez volt neki mestersége, keresetmódja, annálfogva országszerte *Lantos Sebestyén* néven volt ismeretes. A fehérmegyei Tinód faluból származott. Ifjúságáról, neveltetéséről mit sem tudunk, de hogy deákiskolákat járnia kellett, műveiből megtetszik. Eleinte Szigetvárott Török Bálint udvarában tartózkodott; ennek fogságba kerülése után vándorbottal és lantjával kóborolt országszerte fel s alá. Majd Kassán, majd Kolozsvárt találkozunk vele, mígnem végre Nádasdi Tamás udvaránál lelt menedéket, hol nemsokára meg is halt. Számos éneket írt, leginkább a maga korában történt eseményekről, mineműek:

1. «*Buda elveszése s Török Bálint elfogatása*» (1541).

2. «*Szegedi veszedelem*» (1552).

3. «*Egervár viadaljáról való ének*» (1553). Ebben Egernek a híres Dobó általi védelmét írja le híven és részletesen.

4. «*Erdélyi história*» (1553) stb.

A külföldi históriából vett énekek valamint nem számosak, úgy nem nagy jelentőséggel bírnak.

10. §. Bibliai énekek. Tanköltészet.

A reformatio utáni kor vallásos és protestáns jelleménél fogva, még ha mulatságból olvasott is, főleg a bibliai tárgyú elbeszéléseket szerette. Legtöbbször az Ó-testamentum egyes történetei szolgáltak alapul az eposzi költőknek; arra építék javító irányú elbeszéléseiket. Ezen költemények tehát félig már a *tanköltészethez* tartoznak, mert a bennök levő történet nem annyira magáért, mint a belőle folyó erkölcsi tanúságért beszéltetik el. Számos íly ének maradt fenn, magok a fentebb említett reformátorok is: *Batízi, Sztárai* és mások írtak efféléket. Megemlíthetők a «Vitéz Gedeon», «Az istenfélő Zsuzsánna» Batízitól; «Dávid és Góliáth» Tinóditól; «Sz. Pál Apostol élete» Ilosvaitól.

De egészen *didacticai* vagy *tanító költemények* sem hiányzanak. Ílyen a többek között *Farkas András* (Andreas Lupus) költeménye (1538), mely a magyar nemzet viszontagságait a zsidókéval összehasonlítván, amazt jóra inti. A tanköltészethez sorozhatni a *gúnyos* vagy *feddő* énekeket is, melyek az emberek romlottságát ostorozzák, minő az «*Átok*» Horváth Andrástól (1547), s az «*Adhortatio mulierum*» gúnyos vers, névtelen írótól.

Ide tartoznak még az *aesopi* vagy *állatmesék* is. Aesopus fabuláit Pesti Gábor fordította először magyarra. Később Heltai Gáspár adott ki «*Száz fabulát*, melyeket Aesopusból és egyebünnen összeszörzött».

11. §. Lantos költészet.

A lyrai vagy lantos költészet ez időszakban részint valamely szomorú eset alkalmával írott *elégiákból*, részint buzgó *vallásos énekekből* és némi kis részben *világi dalokból* állott. Szerelmi költemények e korban még alig találhatók.

Az egyetlen lyrai költő, ki e nevet megérdemli: *báró Balassa Bálint*. Született ő 1551-ben. Viszontagságos életét többnyire sűrű homály fedi. Annyit tudunk, hogy a kitünő neveltetésben részesült ifjú vitéz a Békési Gáspár és Báthory István közti pártviszály alkalmával az előbbihez csatlakozván, Báthory emberei által elfogatott. De fogságából később kiszabadult és a híres egri Dobó István leányát, Krisztinát vette nőül. Azután nem sok év mulva, - bizonytalan: miokból - külföldre bujdosott, mely számkivetését verseiben is emlegeti. Még 1591-ben kint volt, csak három év mulva (1594) találjuk ismét Magyarországon, Esztergom ostrománál, hol sebet kapott, melyben el is halt. Költeményei részint a vallásos kebelnek buzgó kiömlései, részint hazafiúi énekek. Egy pár világi dalában a hadi élet örömeit, s a szép természetet eleven érzéssel festi. Költeményei Rimai verseivel összekötve szoktak kiadatni.

12. §. Drámai költészet.

A drámai vagy színi költészet egész mívelt Európában a középkori, úgynevezett *mysteriumok*- vagy *moralitásokból* fejlett ki. Így neveztettek azon párbeszédben írott költemények, melyeknek tárgya vagy a biblia csodás elbeszéléseiből vétetett (mysterium), vagy elvont fogalmak pl. erény és bűn voltak bennök allegóriai módon megszemélyesítve (moralitas); mindkettő pedig erkölcsi példázatokkal volt teljes.

Efféle költemények a XVI-ik században nálunk is léteztek. Ilyen *Szegedi Lőrincz* «Theophaniája» vagy isteni megjelenése (1575), melyben az első emberek: Ádám, Éva, Kain, Ábel, Seth viszik a szerepet, sőt maga az Isten is személyesen leszáll hozzájok.

Valószínűleg ez időszakból maradt fenn egy másik bizonytalan szerzőjű moralitas is, noha ennek csak későbbi kiadását bírjuk. Címe: «*Comico Tragoedia*, azaz négy szakaszból álló rész szerént víg, rész szerént szomorú história». A négy szakasz ugyanannyi jelenést képez. Az elsőben a *Jóságos cselekedet* és a *Vétek* viszik a főszerepet. A másikban *Gazdag* és *Lázár*, a harmadikban a *Rabló*, negyedikben a *Kegyetlen tiszttartó* lépnek fel, kiket végül a *Halál* mind pokolra kerget.

Egy klasszikai tárgyú színműről is van emlékezet. Ez *Bornemisza Péter* «Klytæmnestra tragœdiája», de a melynek csak puszta neve maradt fenn.

Végre, mint a kor hibáit erős színekkel ecsetelő darab, nevezetes még a következő című vígjátékocska:«*Comædia Balassi Menyhárt árultatásáról*» stb., melyben a vitéz, de majd egyik, majd másik fejedelemhez pártoló, hűtlen és rabló főúr közutálat tárgyává tétetik.

13. §. A verselés külformája.

Mi a versek külalakját illeti, az még a XVI-ik században igen darabos volt. Vannak költemények, melyekben se rím, se mértek nem használtatik, csupán a sorok és metszetek rhytmusa ád némi élénkséget a költői nyelvnek (mint Farkas Andrásnál). A históriás énekek szerzői többnyire rímeket használnak; legszokottabb nálok a *négysoros alexandrin*, de az utolsó sort rendesen megtoldják egy szótaggal, minő például Ilosvainál ez:

Oh én vén szakálom, hivatlan vendégem!
Budára hivatott mostan király éngem,
Az ifjú vitézek megcsúfolnak éngem
Király parancsolta, fel kell mennem énnékem, stb.

De vannak másféle alakok is, minő például Tinódinál a *sapphoi vers* hasonlatára, csakhogy rímekkel és mérték nélkül:

Ezer ötszázban és negyvenkilenczben,
Tinódi Sebestyén írá könyvében,
Az bibliából szörzé énökében
Böjtben nagy hétben.

A lantos költészetben sokáig divatozott ama *kilencz rövid sorú versalak*, mílyet Balassánál olvashatunk.

Vitézek! mi lehet
E széles föld felett
3. Szebb dolog a végeknél?

Holott kikeletkor
Az sok szép madár szól,
6. Kivel ember ugyan él!

Mező jó illatot,
Az ég szép harmatot
9. Ád, ki kedves mindennél.

Nevezetes tünemény végre ez időszak elején, hogy a többször említett Erdősi János *klasszikai mértéket* is kezdett alkalmazni, de követőkre nem talált. Új-testamentuma előtt ily kezdetű sorokat intéz dystichonban a magyar néphez: (1541.)

Próféták által szólt rígen néked az isten,
Az kit ígírt, ímé vígre megadta fiát.
Buzgó lílekvel szól most es néked ez által,
Kit hagya, hogy hallgass, kit hagya, hogy te kövess. stb.

MÁSODIK IDŐSZAK. 1606-1711.

14. §. Külső viszonyok.

Ugyanazon okok, melyek a XVI-ik század folyamán nemzeti irodalmunk terjedését oly hatályosan eszközlék, a XVII-ikben sem szüntek meg azt a virágzásnak még nagyobb fokára emelni. Jelesül: a *vallási vitatkozások* még mindegyre folytak, sőt nagyobb tűzzel, több elkeseredéssel, mint az előbbi időszakban. Ugyanis a XVI-ik században a protestantismus már túlsúlyra vergődött vala, teljes győzelmét már bizonyosnak vélte; a catholicus elem mind szűkebb térre volt szorítva, elnémult, vagy ha néha felszólalt is, hangja elenyészett, mint kiáltó szózat a pusztában. De a XVII-ik században, miután a jezsuiták - élükön Pázmán Péter - megkezdék hatalmas térítéseiket, a catholicismus mind erősebb visszahatást gyakorolt a protestánsok ellen: s *e visszahatás meglátszik az egész irodalmon*, sőt éppen ez teszi annak jellemét.

A *könyvnyomtatás*, mint szabad mesterség űzetvén, mindinkább elterjedt, s terjeszté az irodalmat. Alig volt már ez időszakban a két hazának nevezetesebb városa, hol typographia ne lett volna. Különösen a felföldi városok: Pozsony, Nagy-Szombat, Kassa, Bártfa, Lőcse; az alföldön: Debreczen, Nagy-Várad; Erdélyben: Kolozsvár, Szeben, Brassó, Gyulafehérvár bírtak virágzó nyomdával.

Külföldi egyetemekre nemcsak a papi, hanem a világi pályára készülő ifjaink is sokan jártak. Nem egy vala, ki külföldön is tudós nevet vívott ki magának. Többek közül csak *Molnár Albertet* említsük meg, ki akadémiákon jártában úgy elhíresedett, hogy Németországban marasztatott professornak; és *Tótfalusi Kis Miklóst*, ki Amsterdamban mint academicus a betűöntést megtanulván, nyomdát állított odakint s Európaszerte elhíresedett.

A hazai iskolák: académiák, collégiumok, gymnasiumok is szépen virágzottak. A *nagy-szombati* jezsuita iskolát Pázmán Péter jeles académiává emelte (1635); az erdélyi fejedelmek pártfogása alatt *Nagy-Váradon* és *Gyulafehérvárott* virágzó collegiumok voltak, de később amaz Debreczenbe, ez pedig Enyedre költözött át.

Végre a XVII-ik század folytán Erdélynek tudomány, vallás és magyar nyelv pártoló derék fejedelmei, mint Bocskai István, Bethlen Gábor, I. Rákóczi György, kik egyszersmind Magyarország nagy részének urai is voltak, sokat tettek arra, hogy a nemzeti irodalom terjedhessen.

15. §. Vallási irodalom. Pázmán. Vitázó iratok.

Valamint az előbbi, úgy a jelen időszakban is *vallási könyvek* teszik a prózairodalom nagyobb és becsesebb részét. A hittani versengés mind protestáns, mind catholicus részen számos vitatkozó iratot hozott létre, melyekben az ellenfél nagy tűzzel, sokszor mocskosan is támadtatott meg. Efféle vitatkozásban legkitünőbb *Pázmán Péter*, nagyváradi születésű, gyermekkorában református, majd jezsuita, idővel esztergomi érsek, primás és bibornok. (Született 1570, meghalt 1637.) E rendkívüli észtehetséggel, hathatós ékesszólással felruházott férfiú, bárha egyrészről a protestáns ügynek sokat ártott, munkái, szónoklata által igen sok jeles családot visszatérítvén a catholica egyház kebelébe, de másrészt meg kell vallanunk,

hogy oly jeles prózaíró sem előtte, sem korában nem létezett. Az ő velős magyarsággal írott művei korszakot alkotnak a magyar prózában. Munkái közül leghíresebbek:

1. A *Hodegus*, vagy isteni igazságra vezérlő «Kalauz» (1613), mely bő ékesszólással írt mű, a protestánsok ellen van intézve, kiket több munkáiban is megtámadott.

2. Evangéliumra való *Predikácziók* (1638); türelmesebb szellemű mint a Kalauz.

Pázmán ellenében a reformáta vallást leghatalmasabban védelmezte *Alvinczi Péter*, előbb váradi, aztán kassai predikátor, külömböző munkáiban, de a melyek bár a vallás ügyében szükségesek voltak, nyelv és irály tekintetében Pázmán műveivel nem mérkőzhetnek.

A theologiai vitázó íratok közűl érdemes itten megemlíteni *Geleji Katona István* «Titkok titka» czímű munkáját, melynek előszavában az erdélyi unitáriusokat ostromolja (1645).

16. §. Vallási irodalom. Molnár Albert.

A XVII. század első felében a református részről is van egy kitűnő férfiú, kinek irodalmi érdemeit méltán szembetehetjük a Pázmánéval. Ez *Molnár Albert*. Született ő 1574-ben, Szencz városban, a honnan Szenczi Molnárnak nevezte magát. Ifjú korát a külföldi leghíresebb egyetemek látogatásában töltötte s már ott künn oly túdós hírt szerze magának, hogy Oppenheimban, a Rajna mellé rectornak, azaz tanárnak hívatott meg. Ő elfogadván a meghivást, künn maradt s megházasult, de a távolban sem szünt meg egyedül hazája javán, a nemzeti irodalom előmenetelén munkálódni. Működése vallási, nyelvészeti s bölcsészeti dolgozatokra terjed, melyek közűl a jelesbeket itt röviden összefoglaljuk. Már a mult időszak végén említettük «*Latin-görög-magyar szótárát*» 1604, mely minden addigiaknál jelesebb volt. 1607-ben a *Szt. Dávid zsoltárait* fordította le franczia schemák szerint versben; 1610-ben *Magyar grammaticát* bocsátott ki. Magyarra fordította *Scultéti predikácziót* (Postilla Scultetica) 1617, és *Kálvin János* «Keresztyén hitről való tanítását» (Institutio religionis christianæ) 1624.

Ezenkívül kiadta még javítva a *Palatina Catechesist* (a Szárászi Ferencz fordítása szerint) és a *Károli bibliát* megjavítva, nagy költséggel, díszes formában, kétszer is. (1608-12). Végre egy bölcsészi munkát is fordított a *Legfőbb jóról* (De summo bono). Hajlott korában Bethlen Gábor által a gyulafehérvári collégiumhoz meghivatván tanárúl, 1629-ben családjával együtt visszatért a hazába, de a fejedelem időközben meghalván, elmaradt hivatalától s nem sokkal ezután (1633) ő is meghalt.

17. §. Vallási irodalom. - Vége.

Jeles egyházi szónokokkal s egyéb hittani írókkal e század annyira bővölködik, hogy azokat hosszas lenne mind elszámlálni. Híresebb lelkészei ezen kornak: *Keserűi Dajka János*, Bethlen Gábor udvari papja s erdélyi református superintendens, továbbá *Geleji Katona István*, ki számos theologiai munkáiról, minő a fentebb említett «Titkok titka» s a «Váltság titka» és Predikáczióiról nagy hírben áll. Ő szedte össze a ref. egyház Kánonait; magyar nyelvtana is van. Ennek vetélytársa volt *Medgyesi Pál*, I-ső Rákóczi György nejének, Lorántfi Zsuzsannának udvari papja, híres szónok, több hittani munka szerzője. Sőt nemcsak papok foglalkoztak theologiai munkák készítésével, hanem a kor szelleme szerént világi főurak,

fejedelmek, még nők is. Ilyenek voltak *Eszterházi Miklós* nádor, *Apafi Mihály* erdélyi fejedelem, *Lorántfi Zsuzsánna-Rákócziné* és mások.

A bibliának ez időszakban két fordítása érdemel említést, ú. m. *Káldi György* jezsuitáé, ki az úgynevezett *Vulgata* latin bibliát lefordította és kiadta (1626), és *Komáromi Csipkés György* debreczeni reformált lelkipásztoré, ki az egész szentírást lefordította (1685), mely később (1719) megjelenvén, «Komáromi-biblia» név alatt ismeretes.

A *vallási költészetben* nevezetes tünemény a zsoltároknak föntebb említett fordítása Molnár Albert által (1607), mely nemsokára a magyar reformátusok részéről általánosan el lőn fogadva. S valóban ez énekek meg is érdemlék, hogy köztulajdonná váljanak. Egy catholicus író (Toldy) elfogúlatlan ítéletét idézzük: «E zsoltárok, úgymond, költői irodalmunkban tartalmasság és mély vallásos érzés kifejezésével jeleskednek. Alaki tekintetben pedig, úgymint a *schémák* külömbféleségére (130-féle versalak), a rímre és nyelvbeli előadásra nézve: epochális munka» stb.

A többi énekes könyvek közül említendő még az «*Öreg Graduál*», melyet *Keserűi Dajka* kezdett szerkeszteni s ennek halála után *Geleji Katona* fejezett be s I-ső Rákóczi György díszesen kinyomatván (1636), a főbb református egyházaknak ajándékba megküldött. A kisebb egyházak s magánosok, főleg *Gönczi Györgynek* még az előbbi század végén (1592) megjelent énekes könyvét használták, melynek újabb, időről-időre változtatott kiadása, az úgynevezett «Régi énekeskönyv» (Öreg zsoltár), mely a jelen század elején még használatban volt.

Még az erdélyi *szombatos* vagy *zsidózó* hitfelekezet énekes könyvét sem hagyhatjuk említés nélkül, mely egyik költői becscsel is bíró emléke a XVII. század vallásos költészetének.

18. §. Világi irodalom. - A nyelvtudomány.

Nyelvünk a XVII. század első felében tetemes változáson ment keresztűl. Az előbbi könyvekben is divatozott külömbféle szóejtések, most mindinkább egy *általános könyvnyelvvé* símultak össze; azon régi szavak és formák pedig, melyeket eddig egy vagy más tájbeszéd megőrzött vala, jóformán kimentek a használatból. Sokat tettek erre Pázmán munkái, melyekben a stíl erejét már az egykorúak is érezték s utánozni hajlandók voltak. De mások is fáradoztak a nyelv és az éktelen orthographia szabályozásában. Nyelvtani írói közül ez időszaknak nevezetesek:

Molnár Albert, ki 1610-ben a hesseni gróf, Móricz számára, hogy ez a magyar nyelvet megtanulhassa, magyar nyelvtant (grammatica) bocsájtott közre; *Geleji Katona István*, ki mind nyelvtanában (1645), mind egyéb munkáiban, főleg a magyar helyesírás egyszerűbbé tételén fáradozott.

Komáromi Csipkés György (1655) és *Pereszlényi Pál* jezsuita (1682) szintén írtak magyar grammatikát.

Szótár-írója ez időszaknak egy van: *Pápai Páriz Ferencz*, enyedi tanár és orvos, kinek ismert lexicona először 1708-ban jelent meg; a XVIII. század közepén pedig Bod Péter által megbővítve újra kiadatott.

A magyar helyesírás javításán dolgoztak még *Tótfalusi Kis Miklós* és *Csécsi János*. Ez utóbbinak kicsiny munkája (1708) helyesírási szabályokat tartalmaz s rendesen a Pápai Páriz szótárához szokott függesztetni.

19. §. Tudományos irodalom. - Történet.

A vallási vitatkozások eme századában a theologia foglalt el minden jóravaló tehetséget és így nem igen jutott ember egyéb tudományok mívelésére. Kivált magyar nyelven nem sok előmenetelt tett a tudomány, mindazáltal a jelesebb úttörőket nem hagyhatjuk említetlen. Ilyenek voltak:

A *bölcsészetben: Molnár Albert*, ki egy theologico-philosophiai munkát adott ki, ily czím alatt: «*De summo bono*», melyben a legfőbb jóról értekezik magyar nyelven. A munka nem eredeti ugyan, de azon korban a fordítás is nagy érdem volt. *Csombor Márton* református lelkész, a maga korának jeles philosophusa, «*Udvari Schola*» czím alatt adott ki (1623) egy erkölcstanító munkát. *Fűsűs János* pataki lelkipásztor «*Királyok tüköre*» czímű munkájában (1625), melyet Bethlen Gábornak ajánlott, a jó kormányzásról tanít. *Apáczai Csere János* kolozsvári tanár «*Encyclopædiát*» (1653) és «*Logicát*» (1654) írt magyar nyelven, még pedig az előjövő tudományokban *magyar műszavakat* használt, mely a nyelv akkori állapotjában nagy merészségnek és nagy érdemnek tekinthető.

Hadtudományi művet *gróf Zrínyi Miklós*, a költő hagyott hátra. *Csombor*, a bölcsész, külföldi utazásait írta le «Itinerarium» czím alatt.

A *természettanban* alig említhetni egyebet Miskolczi Gáspár «Jeles vadkert» czímű állattaná-nál (1702), mely fordított munka a kor gyarlóságaiban osztozik. Orvosi könyvek szinte csekély számmal fordúlnak elő, azok is leginkább népszerű oktatást foglalnak magukban a döghalál ellen, (mint Czanaki, Véber, Laskai). *Pápai Páriz Ferencz* «Pax corporis» czímű orvosi könyve (1695) már egyéb nyavalyákról is tanít és a maga korában igen nagyra becsültetett s több kiadást ért.

Mint *klasszikus írók fordítói* megnevezhetők: *Forró Pál* «Magyar Curtiusával» és *Dálnoki Benkő Márton* «Magyar Florusával» (amaz 1619, ez 1702).

Történeti művek a XVII. századból: *Pethő Gergely* «Magyar krónikája», melyet később mások folytattak, és *Lisznyai Kovács Pál* rövid magyar «Krónikája» (1692). Sokkal gazdagabb e század *emlékiratokban*, (memoires), melyek újabb időben nagyrészt már meg is jelentek. Ily emlékiratok közül nevezetesbek: 1. *Kemény János* erdélyi fejedelem *önéletleírása*, kiadta legújabban Szalay László. 2. *Szalárdi János* «Síralmas krónikája» (1662), mely előadja a Bethlen és Rákóczi fejedelmek korában történt dolgokat. 3. *Cserei Mihály* erdélyi «Históriája» (1711), mely velős magyarságáért is becsben tartatik. Megjelent e két utóbbi munka az «Újabb nemzeti könyvtárban.»

20. §. Költészet.

Ha a jelen időszak költészetét egészben véve tekintjük: úgy találjuk, hogy az a XVII-ik század első felében hanyatló állapotban volt, de annak második felében ismét virágzásnak indult. Ama népszerű költői irodalom, mely az előbbi időszak folytán, legalább mennyiségét tekintve olyan virágzó vala, most e második időszak elején úgyszólva teljesen elnémult; az efféle költeményeket olvasni szerető közönség leginkább csak a mult század termékeivel táplálkozott, mert a mi új itt-ott a *népi elbeszélő* és *tanköltészet* mezején feltünt, az oly kevés, oly

silány, hogy említést sem érdemel. Csupán a *lantos* költészetben mutatkozik e félszázadban némi kis élénkség, a Balassa nyomain haladó Rimai és Beniczki által.

De a század második felében az elbeszélő költészet Zrínyivel ismét hatalmas lendületet nyert, csakhogy ez már nem a XVI. század népszerű eposza, nem a nép emberei a költők, hanem magas állású mívelt férfiak, kik jártasságukat a régi klasszikus költőkben minden alkalommal kitüntetik; nem is a nép, a közsorsúak, hanem a hozzájuk hasonló műveltségű emberek mulatságára írják verseiket. Ez tehát már *deákos, tanult* költészet, különböző az előbbi időszak népies jellemű verses históriáitól. Különben az egy Zrínyit kivéve, - az eposz formáját ép oly kevéssé találták el e tanult költők, mint Tinódi vagy kortársai; összefüggő, kerek cselekvény helyett, csak egymásután történt, de nem egymásból folyó eseményeket adnak elő.

Mivel tehát a mint érintők, ez időszak elején csak a lantos költészet virágzott némileg, lássuk először is ezt.

21. §. Lantos költészet. - Tanköltemény.

Balassa példája és népszerűsége buzdítólag hatott a fiatalabb egykorúakra és utódokra: így látunk ő utána feltünedezni másokat, kik az általa tört úton haladtak, verselési módját s egész modorát sajátjokká tévén. Ezek közt Rimai és Beniczki legkitűnőbbek.

Rimai János ifjabb kortársa Balassának (szül. 1564 körül), birtokos, nemes családból származott. Jeles, tudományos oktatást nyervén, már fiatal korában Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem udvarába került; később Bocskainak lett tanácsosa, ennek halálával II. Mátyás magyar király szolgálatába állott, ki, - mint utóbb Bethlen Gábor is, - annyira méltánylá tehetségeit, hogy a török udvarba küldötte követségbe, a miből kitetszik jártassága az országos ügyekben. (Meghalt 1631). Számosabb munkái közül csak «*Istenes énekei*» láttak világot, melyekben kevesebb érzés, több száraz elmélkedés van, mint Balassának hasonló tárgyú költeményeiben.

Beniczki Péterről alig tudunk egyebet, minthogy szentelt vitéz (eques auratus) volt s így hihetően harczokban is forogható. A XVII. század első felében élt, de se születése, se halála éve nem tudatik. (1632 körül halhatott meg). Költeményei «*Magyar rythmusok*» czím alatt már halála után jelentek meg. Ezek két részből állanak, az első rész tartalma: «istenes és világi énekek», a másiké «közönséges magyar példabeszédek».

De midőn a XVII. század lantos költőiről szólunk, *Zrínyi Miklóst* sem lehet mellőznünk, sőt bízvást mondhatjuk, hogy a lyrában is fölülmulta kortársait. Ide tartozó költeményei: négy *idyllium* (pásztorvers), melyekben a vadász és pásztor álarcza alatt saját érzése rejlik; két hosszabb elégiai költemény, u. m. *Orpheus keserve* és *Arianna* (Ariadne) *sírása;* egy ének a *feszűletre* és nehány *epigramma*. Mindezekben igaz és mély költői érzés van, mely a darabos nyelv és verselés daczára, ma is meghatja a figyelmes olvasót.

Nem annyira lantos, mint *leíró* vagy tanköltőnek nevezhetjük *gróf Kohári Istvánt*, ki a XVII. század végén s a következőnek elején magát mind hadi, mind polgári pályán kitüntetett, jeles férfiú volt. Ő mint I. Leopold híve, Tököli által (1682-ben) elfogatván, három évig a legsanyarúbb fogságban tartatott és ekkor írta «*Munkács kővárában szerzett verseit*», melyeket azután több költeményei (a mint maga nevezi «fűzfaversei») is követtek.

Végre, hogy az afféle tankölteményeket, minő például *Oroszhegyi Mihályé* «a fenyőfa hasznos voltáról és a zsindely csinálásáról» (1655) mellőzzük, még egy prózában írt s tanulságos elbeszélésekkel teljes könyvet kell megemlítenünk, mely a népnek máig kedves

olvasmánya, az úgynevezett «*Hármas históriát*». Készítője ennek *Haller János*, egy erdélyi úr, ki e munka írásával enyhítette fogarasvári fogságát. (Megjelent e munka először 1695). Három részre van osztva: az elsőben Nagy Sándor dolgai, a másodikban Példabeszédek (a római Gesztákból vett erkölcsi elbeszélések), a harmadikban Trója veszedelme foglaltatnak.

22. §. Elbeszélő költészet. - Zrínyi.

Nemcsak a felvett időszak, hanem az összes magyar irodalom egyik legkitünőbb epicus költője *gróf Zrínyi Miklós*. Született ő 1616-ban és másod-unokája volt a szigetvári hős Zrínyinek. A tudományok, nyelvek és hadi dolgokban kitünő oktatást nyervén, már ifjú korában annyira megkülömböztette magát hős tettei által, hogy még alig volt húsz éves, midőn már mind a hadseregnél, mind a polgári pályán fényes állásra emeltetett. Később (1647), mint atyja és nagynevű őse, ő is horvátországi bánsággal ruháztatott fel érdemeiért. A história feladata elbeszélni azon viselt dolgait, melyeket mint korának egyik legjelesebb hadvezére - főleg a török elleni táborozásaiban - végrehajtott; mi a tudomány és művészet emberét méltányoljuk benne, mint a ki egy nála megfordult idegen tudós bizonysága szerént, a régi klasszikus és újabb művelt nyelvekben annyira jártas volt, hogy azokon nemcsak olvasott, hanem bármelyiket folyvást beszélte; *csáktornyai* várkastélya jeles könyv- és képtárral, régiség- és fegyvergyüjteménynyel volt díszesítve úgy, hogy őt kora legmíveltebb férfiának kell tartanunk. Halála, mely vadászat közben egy vadkan által idéztetett elő, 1664-ben történt.

Költeményei 1651-ben jelentek meg Bécsben, ílyen (a kiadó által választott) czím alatt: «*Ádriai tengernek Sirénája gróf Zrínyi Miklós*». E könyvben a föntebb elősorolt lyrai darabokon kívül foglaltatik egy XV énekre terjedő eposz, az «*Obsidio Szigetiana*» vagy «Sziget ostroma», melyet közönségesen «*Zrínyiász*»-nak szoktunk nevezni. Benne a költő nagy ősét, Szigetvár halhatatlan védelmezőjét énekli meg. E költemény, ha az egésznek alkotását, a jellemfestést, az erőteljes dictiot, szóval mind azt, a mi az eposzban lényeges dolog, tekintjük: mesteri mű, csupán a verselés darabos s a nyelv nem elég bő és hajlékony a költő eszméinek kifejezésére. Tartalma röviden ez: Isten, az elfajult s pártokra szakadt magyar nemzetet megbüntetendő, Szolimánt küldi ostorúl az országra. Szolimán roppant hadi néppel indúl Magyarhon ellen s nem tudja még, Egert vagy Szigetet ostromolja-e először, midőn Zrínyi Miklós, Szigetvár parancsnoka az által, hogy Siklósnál egy török tábort széllyel ver, a szultán haragját magára vonja. Ez tehát egész hadával Sziget alá száll. Zrínyinek az Isten már előbb csodás módon tudtúl adja, hogy a vár védelmében hősileg el fog esni; mindazáltal ő nem csügged, hanem az ostromot több ízben győzedelmesen veri vissza, noha nincs reménye, hogy királyától segítséget nyerjen. E harczok folyama számos közbeszőtt szép epizóddal teszi a költemény derekát. Miután azonban Zrínyinek sehonnan segéd nem érkezik, hada a folytonos csatázásban kevésre olvadt, legjobb vitézei elhulltak, a török, segíttetve az *alvilág szellemeitől*, a várat felgyujtja. Látván Zrinyi, hogy a végóra eljött, kiront embereivel, *maga elejti Szolimánt*, de a tulnyomó erővel nem bir s mind népestől hősi halált szenved. Azonban így is győz, mert isten *angyalait küldi* a bajnokok lelkeiért s őket a vértanúk koronájával dicsőíti meg; a török had pedig a vár makacs védelme és a szultán halála által megtöretve, kénytelen visszafordulni s ezúttal abban hagyni Magyarország elfoglalását.

23. §. Elbeszélő költészet. - Liszti, Gyöngyösi.

Két évvel utóbb, mint Zrínyi munkái megjelentek, az ifjú *báró Liszti László* adta ki költeményeit (1653). E jeles elmetehetséggel megáldott s kitünő neveltetésben részesült ifjúnak későbbi sorsa, kalandor élete borzasztó; mindenféle bűnökbe, lopás, csalás, rablásba elegyedett úgy, hogy végre hóhér pallos alatt kellett elvéreznie, hihetőleg (1660). Költeményei közt legnagyobb a «*Magyar Márs*» vagy a «*Mohács mezején történt veszedelem*», mely eposzi mű, noha itt-ott jó részletek is vannak benne, fárasztó leírásaival, száraz, elmélkedő előadásával nagyon hátra marad a Zrínyiász megett, melyet utánozni akart. Másik munkája: a magyar vezérek- és királyokról nem egyéb verselt krónikánál. Írt még egy tankölteményt is, «a szerencsének állhatatlanságáról.»

De mind Zrínyinél, kit kora se nem értett, se nem méltányolt, mind Lisztinél nagyobb népszerűségre tett szert *Gyöngyösi István*. Született 1620-ban. Iskolái végzésével a nagyhirű Veselényi Ferencz (később nádor) udvarába kerülvén, annak komornyikja, azaz titkárja s megbízott kedves embere lett. Azután megyei szolgálatra adta magát, s Gömörmegyének először táblabirája, majd alispánja s négy országgyülésen követe is volt. - Első munkája: a «*Márssal társalkodó Murányi Vénus*» 1664-ben látott napfényt. Ennek tárgyát azon ismeretes történeti adoma képezi, hogyan jutott az erős Murányvár birtokosnéja, gróf Szécsi Mária (a Murányi Vénus) kezével együtt az ostromló Veselényi Ferencz hatalmába. Szécsi Mária e költeményért egy faluval ajándékozta meg a szerzőt. Másik fő munkája a «*Poraiból megélemedett Phoenix vagy Kemény János emlékezete*», melyben leírja Kemény János házasságát Lónyai Annával, hogyan jutott tatár fogságba, hogy szabadult ki, a török ellen viselt harczait, erdélyi fejedelemségét, halálát. Ebből is látható, hogy eposzában hiányzik a *cselekvény egysége;* a hősnek különböző, egymás után történt, de nem egymásból folyó tette lévén előadva benne. Harmadik nagy műve a *Chariklia*, egy verses regény, mely Chariklia nevű királyleány mesés kalandjait tartalmazza. Ez Heliodorusnak görög nyelven irott Aethiopicája nyomán készült, de Gyöngyösi nem a görögből fordította, hanem mint maga említi, «holmi régi versek rongyaiból szedte össze.» A Chariklia sokáig nagyon kedves olvasmánya volt a magyar közönségnek. Többi munkái: a «*Rózsakoszorú*», «*Csalárd Cupido*», «*Palinodia*» s a szinte neki tulajdonított «*Dædalus temploma*» csekélyebb jelentőséggel birnak. Halálát Gyöngyösinek 1704-re teszik.

Költői érdemét a mi illeti, az eposzi cselekvény alkotásában, a jellemek festésében, a dictio hathatósságában Zrínyit meg sem közelíti; előadása bő, áradozó, mythosi nevekkel és képekkel tulságosan megterhelt, de verselése könnyebb, folyékonyabb, mint a Zrínyié, rímei jobbak, magyarsága hibátlanabb. Ez okozta, hogy míg apáink Zrinyit nem olvasták, elfeledték, Gyöngyösit egy századon keresztül, mint Kölcsey mondja, *nimium patienter* bámulni meg nem szűntek. Egyébiránt költői ereje leginkább a leirásokban (descriptio) tűnik ki, melyekben szinte kifogyhatatlan.

24. §. Drámai költészet.

Kevés az, mit a XVII. század drámai költészetéről mondhatunk. Úgy látszik azonban, hogy nemcsak a moralitás és mysteriumféle színdarabok tenyésztek folyvást a zárdák és iskolák falai közt, hanem bizonyos neme a *vándor színészetnek* is létezett, mely nevezetesebb eseményeket színműbe foglalván, előadásai által a népet mulattatta. Legalább egy följegyzésből tudjuk (1617), hogy miután Kanizsa vár (1602), a török által bevétetett, «nyilvánosan komédiák adattak elő, melyekben Kanizsa ostroma, a török félelme, futása s leendő megvere-

tése ábrázoltatott». I. Leopold korából pedig (1692), egy oklevél maradt fenn, melyben a nevezett király engedményt ad «egy kolozsvári tanult polgárnak (neve hiányzik), hogy felvonásokra és jelenetekre osztott comico-tragicus játékokat és comédiákat adhasson elő hozzászegődött társaival akár latin, akár magyar nyelven; de tisztességesek legyenek, s ne szennyes tréfákkal rakvák» stb. Ez adatokból a vándor színészet létezte a XVII. században bizonyosnak látszik.

Egyébiránt az efféle vándor csapatok által eljátszott darabokból semmit sem mutathatunk fel; a tanodai színművek közül is egynek maradt ránk puszta emlékezete, s ez *Felvinczi György* kolozsmegyei szolgabírónak «tragœdiája Pluto és Jupiter egymás közt való villongásiról» (1693).

HARMADIK IDŐSZAK: 1711-1772.

25. §. Külső viszonyok.

A szatmári békekötés után következő mintegy hatvan évet úgy jellemeztük fentebb, mint az irodalom *hanyatlásának* időszakát.

Okai e hanyatlásnak a nemzet megváltozott politikai és társas viszonyaiban gyökereztek. Az erdélyi fejedelmi ház megszűnt s Erdély meghódolt I. Leopoldnak. A magyarországi forradalmaknak véget vetett a szatmári béke, s ez, majd később a *pragmatica sanctio* szorosabban összekapcsolta honunkat az ausztriai házzal. Innen következett, hogy főuraink Bécscsel gyakoribb érintkezésbe jövén, a bécsi udvarnál akkor divatos franczia műveltséget kezdték felölteni, idegen nyelveken társalogtak, a hazait lenézték, elfeledték. Ehhez járult a középrend latinos neveltetése, melyet a jezsuiták buzgalma mindinkább elősegített a nemzeti nyelv rovására. Ily körülmények közt mindjobban hanyatlott az irodalom. Voltak ugyan tudósaink, de azok a magyar helyett a művelt és közdivatú latín nyelvet használták irásaikban; az országgyűlési tanácskozások is deákúl folytak. A magyar próza elsilányult; a verselők elnémultak vagy középszeresen is alól maradtak, úgy hogy alig van egy-két író érdemes az említésre. Lássunk ezekről röviden.

26. §. Prózai irodalom.

A vallási versengések megszüntével azon élénkség is, mely a XVII-ik század hittani irodalmát jellemzi, elenyészett. E szerint az irodalom prózai része *külsőleg* is megfogyott, úgy hogy csak ritkán jelent meg egy-egy magyar könyv; *bensőleg* pedig elsilányult. Ama szabatos rövidséget, melyet a XVII. század jobb íróinál találunk, terjengő pongyolaság váltotta fel; az ik-es igék s igeidők azelőtt oly szabályos használata feledségbe ment. Csupán egy-két író van e korból, ki a prózai irályt gonddal kezelte. Ílyen *Faludi Ferencz*, kinek rövid, velős, tiszta magyar prózája most is tanulmányra méltó. Erkölcsi tartalmú művei, minők: *Nemes ember, Nemes asszony, Nemes úrfi, Téli éjtszakák* stb., jóllehet többnyire fordítmányok, oly erőben tüntetik fel a magyar stílust, mint azt egy irónál sem találjuk Pázmán óta. Ilyen volt *Mikes Kelemen*, ki mint Rákóczi híve, ezzel együtt Törökországba bujdosván, onnan egy nénjéhez nagyszámú levelet intézett. E levelek, melyek később nyomtatásban is kijöttek, a tiszta jó magyarság mellett sok bensőséggel s azon keresetlen csínnal vannak írva, mely a remekírók *epistoláit* oly vonzóvá teszi.

Nem stílusáért, hanem az irodalom körüli érdemeiért említjük meg *Bod Péter*, magyarigeni ref. prédikátort, ki a mult század közepe után magát mind egyéb munkáival, mind kivált «*Magyar Athénásával*» nevezetessé tette.

27. §. Költői irodalom. Lantos költészet.

A költészet külömböző nemei közül e hanyatlási időszakban csak a lyránák voltak művelői, mert a mi a többi ágakban történt, az oly csekély, hogy számba is alig vehető.

Az egyházi lyrában akár a külforma csinosságát, akár a vallásos költői érzést tekintjük, első helyen állnak azon énekek, melyeket Rádai Pál, (a most is élő Ráday grófok őse) 1715-ben kiadott «Lelki hódolat» című imakönyvéhez ragasztott. Továbbá *Szőnyi Benjámin* «Szentek hegedűje» czím alatt írt s adott ki (1762) vallásos énekeket, melyek a köznépnél ma is kedvesek.

A világi lyrában: báró Amade László jeleskedik. Született ő 1703-ban. Jelesül végzett iskolái után hadi pályára lépett s előbb mint huszárkapitány, majd Mária Therézia alatt (1742) a magyar nemesi fölkelő seregben mint ezredes szolgált. Azután a királyi udvari kamaránál tanácsossá lőn s e minőségben halt meg 1764-ben. Könnyed folyású, enyelgő dalai, noha csak kéziratban forogtak, nagy kedvességben álltak az egykorúak előtt. Amadé az első nálunk, ki a világi dal formáit szerencsésen eltalálta s a népdalschemákat átültette a magasb költészetbe. Verseinek egy része összegyűjtve csak nemrég (1836) látott világot, más része kiadatlan.

Faludi Ferencz nemcsak mint jó prózaikus, hanem mint jeles lyrai költő is kitűnik. Született 1704-ben, ifjonta jezsuitává lett s mint ilyen több helyen tanárkodott, majd 1741-ben Rómába küldeték gyóntató papúl. Az itt töltött öt évet távol hazája irodalmának szentelte; itt irta prózai munkáinak nagy részét; hihetőleg az olasz égalj serkentette költemények írására is. Visszatérte után még sokáig folytatta munkásságát, mígnem annak 1779-ben a halál véget vetett. Költeményei nem jelentek meg életében; halála után Révai adta ki azokat (1786). Állanak ezek pásztori versekből és csínos dalokból. Egy színdarabjáról alább.

28. §. Elbeszélő és színköltészet.

Az elbeszélő költészetben alig van név, mely érdemes volna a megemlítésre. *Gróf Lázár János* «Florindája» a maga korában igen híres volt, de kevés joggal. Nagyobb szolgálatot tett az irodalomnak *gróf Haller László*, ki Fénelon franczia költőnek prózában írt «Telemach» című hőskölteményét sikerült fordításban megismertette a magyar közönséggel.

A színi költészet egészen az úgynevezett *tanodai drámákra* szorítkozott, melyeket papok, tanárok írtak, és az iskolákban, zárt körben, tanítványaik által előadattak. Effélék közül említést érdemel Faludi színműve: *Constantinus Porphyrogenitus*.

NEGYEDIK SZAKASZ - LEGÚJABB KOR.[61]

1. §. Áttekintés.

A magyar irodalomtörténet *Legújabb kora* 1772-ben Bessenyei György és társai föllépésével kezdődik és terjed a forradalomig, 1848-ig. Az azóta lefolyt néhány év, a napi irodalom, melyben élünk, még nem nyújt a történetirónak biztos tájékozást.

Ez egész kort, részint könnyebb áttekintés kedviért, részint mert a dolog természete úgy kívánja, két időszakra osztjuk:

I. Időszak: Bessenyei föllépésétől, 1772 - a nyelvújítási forrongásig, körülbelül 1811. Ez az *előkészítő* időszak.

II. Időszak: A nyelvújítási vitáktól a forradalomig, 1811-48. Ez a *virágzási* időszak.

[61] E kor *Első időszakát* (1772-1811) az *Áttekintéssel* együtt Dézsi Lajos szövege nyomán adjuk, a melyet ő, Aranynak a bpesti egyetemi könyvtárban levő «eredeti kéziratá»-ból tett közzé. (L. Egyet. Phil. Közlöny 1908. XXXII. évfolyam IV. füzetében). Külömben közte és a mi «jegyzet»-eink közt alig van valami különbség. PK

ELSŐ IDŐSZAK: 1772-1811.

2. §. Az irodalom ujraéledése.

Azon szomorú hanyatlás után, melyet irodalmunk a XVIII-ik század elejétől fogva mutat, 1772-ben kezdett újabb élénkség, újabb mozgalom keletkezni abban. Ugyanis, felállítván Mária Therézia (1760) Bécsben a magyar kir. testőrző sereget: ez által számos ifjúnak alkalmat szolgáltatott oly nevelést nyerhetni, milyet azelőtt csak a főurak fiai, s azok is csak külföldön nyerhettek. Ezen ifjak Bécsben megismerkedtek a német, de főleg a divatos franczia nyelvvel s irodalommal, a főrendek és udvar finom szokásaival: egy szóval, európai míveltségre tehettek szert. Bécsben akkor még a német irodalom a francziának zsarnoksága alatt nyögött. Az előkelők saját nyelvöket megvetve, francziául társalkodtak, olvastak, a német irodalmat lenézték, noha már künn a birodalomban *Wieland, Klopstock, Lessing* annak igen szép lendületet adának. Ellenben a franczia irodalom, mely XIV. Lajos alatt már virágzása tetőpontját érte el, divatolvasmány lőn: *Corneille, Racine, Boileau, Voltaire* stb. munkái forogtak közkézen. - Ily körülmények közt testőrifjaink önmívelése, franczia irányban, szerencsésen haladt; de egyszersmind a magyar irodalom szegénysége, a francziával összehasonlítva, fölgerjeszté hazafiúi fájdalmukat s eltökélék annak gazdagítását kitelhetőleg munkába venni. *Bessenyei György* volt az első irányadó és útmutató: példája, buzdításai gyújták lángra testőrtársait, kik közt *Báróczi, Barcsai* s jóval utóbb *Kisfaludy Sándor* a legnevezetesebbek. - Nemsokára bent a hazában is örvendetes mozgalom támadt az irodalom terén, kivált a *költészetben*, melyet aztán a próza is követett; úgy hogy az 1772-től 1794-ig terjedt időköz irodalmunkat már szép virágzásban tünteti föl.

3. §. A nyelv ügye.

Az ekkint egyesek buzgósága és lelkesedése által új életre kelt irodalmi munkásságot méginkább ébresztette azon élénk visszahatás, mely a nemzetben II. József rendeletei folytán keletkezett. Ugyanis, e lángeszű fejedelem, részint azért, mert visszásnak tartotta, hogy Magyarországban a közügyek a holt *latin* nyelven folynak, részint és főleg azért, mert örökös tartományait egy közös igazgatási nyelv által akarta a «birodalmi egységbe» olvasztani: 1784-ben oly rendeletet bocsátott ki, hogy hivatalos nyelvül Magyarországba is a *német* hozassék be, s e rendelet, fokozatosan, 3 év alatt teljesedésbe vétessék. A vármegyék hiába tették panaszos felterjesztéseiket, valamint József császár egyéb reformjai, úgy e lépés ellen is: a rendelet érvényben maradt, mindaddig, míg József, látván a nemzet ingerültségét, halála előtt kevéssel, 1790-ben egyéb újításaival azt is visszavonta. De a nemzetben fölébredt a nyelve iránti féltékenység, s át kezdte látni, hogy eddig mily bűnösen elhanyagolta azt, helyette a latint használván közdolgokban. Azért is az 1790-diki híres országgyűlés, mely az alkotmány biztosítását vette munkába, a nyelv ügyében is intézkedett. Nem látta ugyan még érettnek az időt, sem a magyar nyelvet eléggé kifejlettnek arra, hogy rögtön hivatalos nyelvvé emeltessék: de megtette e czélra az első lépést. Törvényt hozott, hogy a magyar nyelv elemei minden nyilvános iskolában - az akadémiákban s egyetemen pedig a magyar tiszti-irásmód is - taníttassanak; hogy a hatóságok jegyzőkönyvei, levelezései magyarúl folyjanak; mindenekelőtt pedig óvást tett az ellen, hogy a nemzetre valaha idegen nyelv tukmáltassék. E mellett országos választmányt nevezett ki, mely a nevelés, s az indítványozott «*magyar tudós társaság*» ügyét rendszeresen kidolgozza. Az 1805-dik évi országgyűlés még kiebb terjeszté a magyar nyelv hivatali használatának körét.

4. §. Irodalmi társulatok. Első rendes szintársaság.

Mindjárt az irodalom ébredésekor érezték jobbjaink, hogy a magyar nyelv kimívelése egyesek által nem haladhat oly biztosan, mint egy testűlet tekintélye alatt: ennélfogva már Bessenyei foglalkozott egy «*magyar tudós társaság*» eszméjével s annak felállítását sürgette (1781) «Jámbor szándék» című munkájában, mely ugyan akkor nem jelenhetett meg. Révai Miklós magának József császárnak nyújtott be (1784) egy hasonló tervet, de arra semmi válasz nem jött; később, 1790-ben, nemcsak Bessenyei említett munkáját kiadta, hanem e tárgyban maga is adott be az országgyűlésnek egy sürgető iratot; s az országgyűlés, annak megvizsgálását, s a terv megállapítását választmányra bízta. Azonban a bekövetkezett harczos idők miatt a «tudós társaság» kérdése még néhány évtizedig háttérbe szorult. De már akkor is keletkeztek az ország különböző részein kisebb *nyelvmívelő társulatok*, milyen volt (1790) a Kis János által létrehozott *soproni társaság* és pár évvel utóbb, Aranka György buzgólkodása folytán az *Erdélyi nyelvmívelő társaság*.

Ugyancsak az 1790-ki budai országgyűlés idejére esik az *első rendes magyar színtársulat* megalakulása. Midőn t. i. az ország rendei a felállítandó «tudós társaság» fölött vitatkoznának, többen azon véleményt fejezték ki, hogy a magyar nyelv mívelését egy ily társaságnál jobban elősegélné a nemzeti játékszín. Néhány lelkes ifjú kapva kapott e szón, s *Kelemen László* vezérlete alatt rögtön egy színésztársaság állott össze, mely *első előadását* Budán, a német színpadon még azon évben meg is tartotta (1790, okt. 25); de a pesti és budai német szinházak bérlője, gróf Unwerth, annyi akadályt gördíte a keletkező magyar szinészet utjába, hogy daczára gr. *Rádai Pál* és *Kazinczy Ferencz* buzgó közbenjárásának, - a lelkes társaság csak két év mulva folytathatá ismét előadásait, Pesten. Ugyanekkor már Erdélyben is alakult egy szintársulat; s minden akadályok mellett oly szerencsésen haladt a magyar szinészet ügye, hogy már 1795-ben több mint harmadfél száz színdarabbal rendelkezhetett, melyeket részint jelesb íróink, részint magok a szinészek írtak és fordítottak.

És itt lesz még helyén, megemlékezni nemzeti kincsünkről, a *Museumról*, melynek alapját gr. *Széchenyi Ferencz*, István atyja, tette le, 1802-ben, az által, hogy gazdag könyvtárát, régiség- s ritkaság-gyűjteményét nagylelkűen a hazának ajándékozta.

5. §. Folyóiratok.

A műveltség terjedésének s a nyelv csinosodásának hatályos eszközei az úgynevezett *időszaki* vagy *folyóiratok*, melyek t. i. bizonyos időhöz kötve jelennek meg. Effélék keletkezése nálunk szinte az irodalmi ujjászületés ezen korszakába esik. *Legelső hirlap* volt a *Magyar Hirmondó*, melyet Ráth Mátyás indított meg Pozsonyban 1780; s melyet aztán más hasonló vállalatok követtek, - mint péld. a «*Hadi és más nevezetes történetek*» (1789) című, Görög és Kerekes által szerkesztett hírlap. De ezen, inkább csak politikai hireket tartalmazó újságoknál a nyelv mívelésére többet tettek a *szépirodalmi folyóiratok*; mint a *Magyar Múzsa* (1787) Szacsvay Sándor szerkesztése alatt; a kassai *Magyar Museum*, melyet három jeles írónk: Kazinczy, Baróti-Szabó és Bacsányi szerkesztettek 1788-tól kezdve; továbbá Péczeli: *Mindenes gyűjteménye* (1789); Kazinczy: *Orpheusa* (1790); Sándor István: *Sokféléje* (1791); Pánczél: *Uj Magyar Múzsája* (1793); végre Kármán és Pajor: *Urániája* (1794). - Ennyi folyóirat támadása, oly rövid időköz alatt, tanúskodik azon nemes buzgalomról, melylyel íróink a nyelv és nemzetiség ügyét felkarolták.

6. §. A műpróza fejlődése.

A magyar prózaírás, mely Faludi óta ismét áradozó pongyolaságba sülyedt, csak lassan kezde emelkedni. *Báróczy Sándor*, a föntemlített testőrök egyike, volt az első, ki a prózának szabatosabb formát igyekezett adni, eltérvén a nagy többség gondatlan irmodorától. Báróczy nem volt eredeti író, csupán fordító; de fordításai, az akkori viszonyokhoz mérve oly jelesek valának, hogy egy Kazinczy őt választotta magának követendő példányul a jó magyar prózában. Leginkább franczia műveket fordított, melyek közt legkitűnőbbek Marmontel *Erkölcsi meséi*. Ugyancsak francziából fordított egy *Kasszándra* című 7 kötetes regényt, mely a magyar szépnemnek sokáig kedvencz olvasmánya lőn, - s németből az *Erkölcsi Leveleket*. - Báróczyt a műprózában *Kazinczy* követte, de a tanítvány messze feljűlmulta mesterét. Róla alább fogunk szólni. - Kazinczyval, mint prózaíró, ellenkező irányban indult egy ifjú tehetség, a szellemdús *Kármán József*, az Uránia szerkesztője. Kazinczy ugyanis, a nyelv csinosítása tekintetéből, hogy a köznapi beszédtől eltérjen, nemcsak megtűrte, de néha keresve kereste a *nem-magyaros* szólásmódokat, fordulatokat: ellenben Kármán magából a nyelv szelleméből igyekezett a stil bájait kifejteni. De keveset írhatott: korán elhalt a sokat igérő ifjú. Munkái közt: *Fanni hagyományai* czím alatt egy szenvedő hölgy naplója is olvasható, feltűnőleg csinos prózában. - A *költői* próza megalapítójának *id. Péczeli Józsefet* tekinthetjük, ki *Yung éjtszakáit* hatályos nyelven fordította. - Pár *eredeti* regényírónk is volt már ez időszakban: de ezek a prózai irályban nem sok izlést tanusítottak. *Mészáros Ignácz:* «*Kártigám*» című hires regénye (1772), egyéb fogyatkozásait nem tekintve, a prózát sem igen vitte elébb. - *Dugonics András*, legtermékenyebb regényírónk a múlt században, a népi közmondások beszövése által sajátságos prózát teremte magának, mely elég körmönfont magyaros ugyan, de izlés nélküli, sok helyett pedig épen aljas.

7. §. Nyelvtani irodalom.

A magyar nyelv mívelésének szükséges volta életkérdésül ismertetvén el: találkoztak írók, kik nem elégedtek meg többé azzal, hogy a nyelv szabályait, iskolai használatra, összeszedjék és csupán az ifjúság számára írják nyelvtanaikat; hanem mélyebben kezdtek bocsátkozni a philologiába, hogy a magyar nyelv természetét, szellemét, más nyelvekkeli rokonságát kinyomozzák. Ily értelemben vett nyelvészeink közül a jelesebbek: *Gyarmathi Sámuel*, ki, páter *Sajnovics* után, a finn rokonságot első vitatta köztünk; - *Beregszászi Pál*, ki a magyart a keleti nyelvekkel hasonlítá össze. - Ugyancsak a múlt század vége felé (1795) Debreczenben, több tudós által készítve, jelent meg egy nagy magyar nyelvtan, mely *debreczeni grammatika* név alatt ismeretes. E nyelvtannak főhibája az, hogy a nyelv történeti fejlődését mellőzve, csupán az élő nyelvre támaszkodik s hol a gyakorlat nem képes útba igazítni, ott bizonytalan, ingadozó. Így például, az *ik*-es és *ik*-telen ige hajlítás közt nem tud különbséget tenni, a szenvedőt a középformával összezavarja; mindegy neki: lát*tat*om vagy lá*tód*om; látódj*ék*, vagy látódj*on*. - *Verseghi Ferencz* még tovább ment. *Tiszta Magyarság* című munkájában az egész *ik*-es hajlítást megtagadta magyarnak lenni, az ilyeneket: e*szem*, i*szom* tótos beszédnek állítá s helyettök ezt kívánta elfogadtatni: e*szek*, i*szok*, - Verseghi ellenében az ik-es hajlítás törvényességét és sok más alapelveit a magyar nyelvnek diadalmasan megmutatta *Révai Miklós:* «Elaboratior Grammatica Hungarica» czímű hires nagy nyelvtanában (1806), s ama *nyelvtani harczokban*, melyek ez időtájt közte és Verseghi közt folytak; s melyekben a Révai pártján három álnevű tanítványa (Miklósfi János, Kardos Adorján, Boldogréti Víg László, ez utolsónak valódi neve Horváth István) egy-egy egész könyvet írt Verseghi ellen, nem minden mocskolódás nélkül.

8. §. A tudományos irodalom főbb vonásai.

Nem czélunk itten minden, ez időszakban magyarul megjelent munkát elsorolni: oly örvendetes szaporodásnak indult azok száma, hogy csak névszerinti megemlítésök is hosszúra terjedne. Csupán azokra leszünk tekintettel, melyek a maguk korában nagy hatást gyakoroltak, s húzamosb ideig fönntarthatták becsöket a magyar közönség előtt. Ilyenek:

A *hittanban és erkölcstanban: Tóth Ferencz* pápai tanár theologiai munkái és *Sárvári Pál* debreczeni professor «Morális Filozofiája» (1802). A *természetrajzban: Dr. Földi János* állattana, Linné szerint (1801); és a «Magyar Fűvészkönyv», melyet *Diószegi Sámuel* debreczeni prédikátor és *Fazekas Mihály* főhadnagy, hasonlóul a Linné rendszerében dolgoztak, s a magyar fűvészi terminologiának, úgyszólva teremtői lettek. E jeles füvészkönyv félszázadon keresztül csaknem egyedüli segédeszköze volt a botanicát magyarul megtanulni akaróknak. - A *mathesisben* prof. *Dugonics András* törte meg az útat «Tudákosság» czímű munkájával (1784), melyben a kellő műszavakat magyarúl igyekezett kitenni, sokszor szerencsésen, de többnyire visszatetsző ujítással. A *históriában: világtörténeti* munkát gr. *Gvadányi József* írt, különböző forrásokból (1796-1802); de csak 6 kötetig vihette; halála után *Kis János*, a költő folytatta azt. - *Mindszenti Sámuel* komáromi prédikátor L'Advocat világtörténeti Lexiconát dolgozta ki magyarul, 6 kötetben (1795). - *Budai Ézsaiás*, debreczeni tanár (később lelkész és superint.) «Közönséges Históriát» adott ki (1800-5), s ugyan ő irodalomtörténeti jó munkát is nyujtott a «Régi Tudós Világ Historiájában» (1805). - Különösen *Magyarország* történetét tárgyazó jelesb munkák: *Budai Ézsaiás:* «Magyarország Historiája» (1805-12) és bátyja, *Ferencz*, szováti ref. lelkész igen becses «Polgári Lexicona» (1804), mindenik 3 kötetben. *Virág Benedek:* «Magyar Századok» (I. kötet: 1808. II. kötet: 1816) czímű munkájában jelesen tárgyalja a magyar történet régibb századait. - Magyarország *földleirását* (1799) prof. *Vályi András* dolgozta ki szótár alakú 3 kötetes művében; Magyarország megyéiről derék *földképeket* adtak *Görög* és *Kerekes*, a «Hadi történetek» czímű hirlap szerkesztői. Végre az egész földről hasznos *Oskolai Atlás* jelent meg (1800) Debreczenben, prof. Budai felügyelése alatt.

9. §. Költészet.

A nemzeti és irodalmi ébredés ez időszak elején is, mint rendesen, először a *költészetben* nyilatkozott. Lelkes testőreink a franczia, úgynevezett *klasszikai* költészet csínja által elbájolva, tárgyban és formában követni kezdék a jeles példányokat. A régi magyar költőknél divatos négyrimű versszakot, franczia példára, könnyű kétsoros alexandrinnal válták fel; a dráma, tankölteméný, epistola lőn a kedvencz forma, melyben legörömestebb dolgoztak. *Bessenyei lépett föl először drámáival* (1772), úgy később a többiek; - itthon a hazában is hozzájok csatlakoztak a rokon elemek: s ily módon állt elé költészetünk[ben] az úgynevezett *franczia iskola*.

De már ekkor a hon határai közt is készült egy mozgalom, mely egész más irányt adandó vala a magyar költészetnek. Néhány szerzetes férfiú, a *régi* klasszikai irodalom által föllelkesítve, *mértékes* versek: ódák, elégiák stb. irására ösztönöztetett, mire az előtt csak gyér példa vala költészetünkben. *Rájnis* volt az első, ki megkezdé a munkát, de *Baróti Szabó*, a ki föllépett (1777). Még *Révai* csatlakozott ez irányhoz, s e háromtól veszi kezdetét a *latin*, vagy *klasszikai iskola.*

Azonban a versirók nagy része, mintha tudomást sem venne ez újításokról, békén haladt a megszokott ösvényen, melyet Gyöngyösi nyitva hagyott. Terjedelmes, bőbeszédű eposzokat

zenge, négyrimű strophákban; alkalmazta magát a közönség fejletlen ízléséhez, s Gyöngyösit, ha erényeiben utól nem érte, hibáiban meghaladta. *Dugonics* lépett fel közűlök először (1774). Ez volt az úgynevezett *népiesek*, vagy helyesebben: *népszerűek iskolája*.

Végre egy negyedik irány is kezde mutatkozni. Finom izlésű emberek, egy részről a régi *klasszikai* költészet bájának is hódolva, de másrészt az új - különösen *német* - poësis szépségeitől is meghatva: míg amannak áldozni meg nem szűntek, ennek követésére is felbuzdulának. Külsőleg ez irány a *rímes versek mértékre* (jambus, trochæus stb.) *szedésében* nyilvánult, *Ráday* tette az első kísérletet. - Ezek mintegy úttörői voltak azon új iskolának, melyben Kisfaludy K., Vörösmarty stb. ragyog: nevök tehát az *új iskola előzői*.

10. §. A franczia iskola.

A franczia iskola kezdője, ki annak egyszersmind fejéül tekinthető, *Bessenyei György*. Fia egy szabolcsi nemes családnak, oly hanyag nevelésben részesült, hogy midőn 19 éves korában a testőrseregbe lépett, arczpirulva kellett érzenie roppant elmaradását. E szégyen érzete őt tanulásra ösztönzé; s 11 évi erőfeszítés, folytonos munka által annyira vitte, hogy nemcsak az újabb művelt nyelveket sajátítá el, hanem a tudományokban is, főleg a história- s bölcsészetben alapos jártasságot szerzett; úgyhogy írói föllépésekor egyike volt már honunk legszellemdúsabb és kiképzettebb tudósainak. - Föllépése 1772-ben történt, *Agis* című szomorújátékával, melyet nemsokára *Hunyadi László, Buda* tragœdiái, *Philosophus* vígjátéka és egyéb költeményei, - ezek közt az angol Pope után dolgozott *Ember próbája* című tanköltemény, - s néhány *prózai* munkája követtek. - Bessenyei maga körébe vonta a vele rokon szellemű költőket, s munkáikat ily című könyvben kezdé kiadni: *Bessenyei György társasága* (1777). - Költeményeit a bölcsészi hajlam, a reflexio, jellemzi; drámái szerkezetén meglátszik, hogy olyan időben irattak, mikor még nem volt magyar színpad. - Irodalmi szereplése 1772-80 közé esik; azontúl, biharmegyei jószágára vonulva, folyvást dolgozott ugyan költői, bölcsészi és történeti műveket, de semmit ki nem adott.

Barcsay Ábrahám, testőrtársa Bessenyeinek, később ezredes a lovasságnál, a «Bessenyei-társaságában» adta ki első költeményeit; azután pedig (1789) Révai bocsáta közre azokból egy nagyobb csomót. Versei leginkább könnyű, kedélyes *epistolákból* állanak, melyeket barátjaihoz irogatott.

B. Orczy Lőrincz, tábornok s abauji főispán, nem tartozott ugyan a testőrök közé, de azért a franczia iskolához számítjuk, részint költeményei jelleménél fogva, részint mivel barátsága és buzdításai által serkentőleg hatott ezen iskola embereire. Orczy már hajlott korban volt, midőn ezek fölléptek; ő azelőtt régen irogatott verseket, de ki nem adta, csak jóval később (1787-89) jelentek azok meg Révai által: *Költeményes Holmi* czím alatt. Józan, vidám életbölcseség teszi alapját költeményeinek: dicséri a mezei életet, a megelégedést; korholja a hibát, a fényűzést, hiúságot; részt vesz a köznép szenvedéseiben és mindenek fölött szívvel-lélekkel magyar.

11. §. A franczia iskola. Folytatás.

Barcsay személyes barátsága által ösztönözve lépett föl *Ányos Pál*, az ifjú paulinus szerzetes. Az eltévesztett életpálya miatti gyötrelem, mely végre is (28 éves korában) sírba vitte, *elégia-költővé* tette Ányost; csak a barátság enyhíté némileg fájdalmait. Innen költeményei e két fajra

oszlanak: *elégiák* és *epistolák*. Egy pár dalában a népi schemát is sikerrel alkalmazta. Munkái nem jelentek meg összesen; - csak halála után (1798) adott ki azokból Bacsányi egy nagyobb - de hiányos - gyűjteményt.

Gr. Teleki József, ugocsai főispán, azon szép *elégiájával* vonta magára a közfigyelmet (1779), melyben huga, Teleki Eszter halálát kesergi; - gr. Teleki *Ádám* pedig még előbb (1773) Corneille «Cid» című drámájának jeles fordításával, alexandrinokban.

A franczia iskola *újabb nemzedékének* mintegy központja, irányadója *Péczeli József*, komáromi prédikátor lőn: ki néhány eredeti, de többnyire fordított munkái által nagyon elhiresedett. Versekben írott *Meséi* (1788) részint eredetiek, részint æsopusi tartalmúak, s könnyű, kellemes elbeszélő modoruk miatt nagy tetszésben részesültek. Fordításai közül jelesebbek: a *Henriás* (1786 és 92), hősköltemény Voltaire után; *Zaïr, Merope, Tankréd, Alzir*, szomorújátékok ugyanazon franczia szerzőtől; végre *Yung éjtszakái*, angol költő műve, de franciából fordítva.

Többi hívei is ezen iskolának leginkább franczia művek fordítására adták magokat, de nem nagy szerencsével.

12. §. A latin iskola.

Erdősi Jánosnak XVI. századbeli kisérlete, a magyar verseket klasszikai mértékre szabni, a XVIII. század derekáig gyér követőkre talált. A múlt század közepe táján azonban már voltak egyesek, mint gr. Ráday Gedeon és Szilágyi Sámuel superintendens, kik írószobájok rejtekében latin mértékkel foglalkoztak, de közre nem bocsátván, működésök hatás nélkül maradt. - *Molnár János*, tudós kanonok, adta az első (bár gyarló) példát s a buzdítást: «Régi Jeles Épületekről» írt munkájában. Buzdítására előbb *Rájnis* kezdett tervszerűen dolgozgatni, de őt a föllépésben nemcsak *Baróti Szabó*, hanem *Révai* is megelőzte. E három a latin iskola kezdője, feje.

Baróti Szabó Dávid, jezsuita és kassai tanár, 1777-ben adta ki «Új mértékre vett külömb verseit», melyek «hatlábú, alagyás és lantos verseket» tartalmaznak. Mai szempontból tekintve, alig egyebek azok prozódiai gyakorlatnál: de megjelenésök az akkori deákos közönségre nagy hatással volt, s a méltányló fogadtatás buzdítóan hatott Barótira. Nemsokára, (1779-80), *Paraszti majorság* című tankölteménye (Vanière latin munkája után) még híresebbé tette nevét. - Verseit változtatva, kihagyva, újakkal pótolva még három kiadásban bocsátá a közönség elé (1786-89-1802). - De legbecsesb dolgozata Virgil *Aeneise* lett, melynek fordítását agg korában végezte be, s melyhez az *Eklogák* is járultak. Érdemei a *nyelvre* nézve kétségtelenek, melyet új és ritkább szavakkal, fordúlatokkal gazdagított; noha másrészről az is való, hogy magyarsága sokszor erőltetett.

Kőszegi *Rájnis* (tulajdonkép: Reinisch) *József*, hasonlóul a jezsuita szerzet tagja, - csak négy évvel utóbb Barótinál léphetett föl «Magyar Heliconra vezérlő *Kalauzával*», melyben a magyar versszerzésnek «példáit és reguláit» adta. A *példák* saját versei, nehány óda s epigrammból állnak: és *eredeti* költeményei jóformán csak is ezekben határozódnak. De fordította ő is Virgilt: az *Eklogákat, Georgicont* egészen, az *Aeneisbe* belehalt. Dicsvágya, hogy Baróti által megelőztetett, keserű tollharczba keveré őt az utóbbival. Rájnis magyarsága nem oly erőltetett, mint a Barótié, de pongyolább is ennél.

Révai Miklós, kegyes rendű szerzetes, majd a magyar nyelvnek egyetemi tanára, - elébb egy füzet *elégiát* (1778), később (1789) *Elegyes verseit* adta ki, melyek szintén *elégiákból* és *énekekből* (=dalokból) állnak. Izlése tisztább, mint társaié, nyelve, verselése is jobb: mind-

azáltal az ő nevét nem középszerű költeményei, hanem nyelvészeti munkái tették s teszik halhatatlanná. Ő a rímes verset sem vetette meg egészen: költeményei közt újabb szabású s elég csinos *dalok* is találhatók.

13. §. Latin iskola. Virág.

E három úttörő: Baróti, Rájnis, Révai nyomdokain indult, de őket messze túlszárnyalta *Virág Benedek*, a «magyar Horácz». Született ő a mult század közepén (1752) Nagy-Bajomban. A paulinus szerzetbe lépvén, egy darabig sz.-fehérvári tanárságot viselt, de később, részint betegeskedés miatt, részint hogy magát kizárólag az irodalomnak szentelhesse, letette a tanári hivatalt és Budára költözött, hol élte hátralevő idejét csöndes elvonultságban és szegénységben tölté. (Meghalt 1830). - Költeményei, melyek főként *ódák*- s *epistolákból* állnak, csak 1799-ben jelentek meg először összegyűjtve; de már az előtt egyes darabok *nemzeti ódái* közül, külön lapokra nyomtatva, bejárták és felvillanyozták a hazát. *Poétai munkáinak* második gyűjteményét néhány évvel halála előtt (1823) újra kiadta, de már akkor Berzsenyivel nem versenyezhetett. «Magyar Lantján» is, melyben a zsoltárok verses fordítását közlé (1826), meglátszott hanyatló korának erőtlensége. - De becses szolgálatot tőn hazájának, már élte őszén, *Horácz* minden munkáinak hű és szép fordítása által, melyek előbb részenkint, aztán (a Levelek 1815, a Satirák 1820, az Ódák 1824) teljesen is megjelentek. - Virág egyike első rangú költőinknek, ki nemcsak a nyelvet, a verselést vitte nagyobb tökélyre: hanem *fönség* iránti érzékkel is bírt s azt többnyire hatályosan tudta kifejezni ódáiban.

A többi költők, kik még klasszikai formákban is dolgoztak, mint Kazinczy, Dayka stb. csak félig tartoznak a latin iskolához: róluk tehát az *új iskola előzői* közt leend szó.

14. §. A népies irány.

A franczia iskola költői főleg azon osztályára hatottak a közönségnek, mely maga is bírt némi francziás műveltséggel; a latin iskolát azok méltányolták leginkább, kik a régi klasszikai irodalom avatottjai valának. A nagy többség sem egyik, sem másik irány szépségeit nem tudta felfogni; csak ízetlen újítást látott bennök, mely a nyelvet, a verselést kiforgatja eredeti bájaiból; - s még mindig Gyöngyösit tartá a nemzet legnagyobb költőjének. - E nagy többség ízlésének hódolva lépett fel *Dugonics András*, szegedi születés, kegyesrendű szerzetes 1774-ben *Trója veszedelme* című verselt munkájával s nemsokára azután *Ulysses Történeteivel*, négyrímű strophákban. - Nagyobb tetszést idézett elő nemzeti tárgyú *eredeti regényeivel*, melyek elsője, *Etelka* (1788) nevét egyszerre országos hírűvé tette. Követték ezt többi regényei (Az arany pereczek, Jolánka, Cserei, A gyapjas vitézek, A szerecsenek), s elbeszéléssel vegyített sajátságos színdarabjai (Toldi Miklós, Etelka Karjelben, Bátori Mária, Kún László), melyek közül *Bátori Mária* igen soká fenntartotta magát a színpadon. - Dugonicsnak kétségtelen érdemei vannak az olvasó közönség gyarapításában, a nemzeti érzés terjesztésében, sőt a nyelvújításban is; noha választékos ízlésűnek nem mondhatjuk.

Dugonicsnál még nagyobb költői hírben állt a mult század vége felé *Horváth Ádám*. E hírét leginkább *Hunniás* című eposzának köszönhette, melyben Hunyadi Jánost, szintén Gyöngyösi modorában, négy rímű versekben énekli meg (1787). Munkája gyarló; legnagyobb hibája az, hogy hiányzik benne a cselekvények egysége: Hunyadinak különböző, egymásból nem folyó tettei soroltatnak el, egész haláláig. Hogy mégis oly nagy tetszést aratott az eposz:

az a *tárgy* érdeme leginkább. - Horváth sokkal később, már élte vége felé (1815) is írt egy hőskölteményt, a *Rudolfiást*, Habsburgi Rudolfról: de ez még tökéletlenebb. - Költői becscsel csak nehány népdala bír, mint a *Vidulás* («De mit töröm fejemet») s egy pár szép éneke a mai énekes könyvünkben («A nagy király jő» ... «Szent egek, minden boldogok hajléki»).

Legkedvesebb költő a népiesek közt mindenesetre gróf *Gvadányi József* «magyar lovas generális». Ő volt első nálunk, ki *comico-satiricus* műveket írt. *Peleskei Nótáriusában* (1790) a külföldieskedő magyarokat gúnyolja ki. E nagy tetszéssel fogadott művét később folytatta is, így jött létre: a *Peleskei Nótárius pokolba menetele* (1792) és a *Peleskei Nótárius elmélkedései, betegsége, halála* (1796). - *Rontó Pálja* (1793) máig kedves népolvasmány, noha ez már vizenyősebb. «Az 1790-iki Országgyűlés leírása» szinte satiricus művei közé tartozik.

Még egy rakás *eposzt* lehetne megemlítnünk, melyeket a népies iskola emberei írtak. Ilyen a *Zrinyiász*, melyet Kónyi János őrmester Zrínyiből *elrontott*; A *Magyar gyász*, Etédi Mártontól, A *Máramarosi éhség*, Gáthitól, a *Pártos Jeruzsálem*, Vályi Nagytól stb.: de ezek csupán versbe szedett históriák; méltó feledség borítja őket.

Jobb ízléssel, bár szinte népszerű modorban dolgozott az úgynevezett debreczeni kör, melyhez dr. *Földi János*, főhadnagy *Fazekas Mihály* s eleinte maga Csokonai is, tartozott. Földi a rímes versek mértékre szedését sürgette; Fazekas néhány csinos dalt írt s az oly közkedvességű *Ludas Matyi* népszerű elbeszélést.

Végre azon tévirányt sem hagyhatjuk érintetlen, mely a költészetet *külső mesterkélésben* tartotta és kereste. A leoninista *Gyöngyösi János*, tordai pap, szedett e téren legtöbb álbabért; s *Kovács Józseffel*, a rímhajhászszal, végződik e kinövése költészetünknek.

15. §. Az új iskola előzői.

Ennyi szétágazó törekvés mellett már az *új szellem* is kezdett lengedezni: ama szellem, mely a föntebbi iskolák egyikének sem hódolt föltétlenül; hanem a megifjodott német költészet példájára, mind az *ó-klasszikai*, mind az *új-európai*, mind végre a *nemzeti* formákban csupán a szépet kereste. A kassai «Magyar Museumban» nyilatkozott először e szellem: Ráday nyújtotta az első kísérleteket s Kazinczy lőn az új irány első bajnoka.

Gróf *Ráday Gedeon*, - fia Pálnak, ki vallásos költeményeiért a mult időszakban említtetett, - már a század derekán megkisérlette volt a klasszikai formát, megkezdvén a *Zrínyiász* átdolgozását hexameterben. De egyszersmind a rímes verseknek (jambus, trochaeus) mértékre szedésében is ő volt az úttörő, a honnan az ily versek ma is *Ráday-versnek* mondatnak. - *Árpád* című eposzát 8-soros mértékes stanzákban kezdé írni, de félbenhagyta, mint többnyire minden nagyobb művét. Néhány *mese, dal, epigramma* jelent meg tőle csupán: hanem példája s buzdításai megtermék gyümölcsüket.

Szentjóbi Szabó László néhány csinos daláról ismeretes, melyek először a kassai «Museumban» s «Orpheusban» láttak világot, majd összegyűjtve is megjelentek (1791); továbbá egy *Mátyás király* czimű drámájáról, melyet az újon alakult színtársulat számára írt (1792). Ifjú életét, 28 éves korában igen tragicus módon fejezte be: ő is, mint akkor több írónk, belékevertetett a Martinovics-féle összeesküvésbe s börtönben halt meg (1795).

Dayka Gábor, legkitünőbb az új irányban haladó költők közül, s Kazinczynak barátja, kedvencze, - Miskolczon született. Papi pályára készülvén, Egerben, Kassán, Pesten tanult, de mielőtt fölszenteltetett volna, bizonyos kellemetlenség miatt kilépett, s előbb lőcsei, aztán ungvári tanár lőn, hol még ifjan (ő is 28 éves korában) elhalt (1796). - Verseiből, míg élt,

kevés látott világot: halála után több évvel (1813) Kazinczy adta ki azokat. Részint klasszikai formájú *ódákat*, részint *dalokat* s *elégiákat* írt, melyek őt jelesb lyricusaink közé emelik.

Bacsányi János a kassai Museum egyik szerkesztője, mint *költő* leginkább csinos, tiszta nyelve és formái, - mint *prózaíró* pedig széptani értekezései által tüntette ki magát. - Hosszú élete - noha nem önhibáin kívül - a sorsnak folytonos üldözése közt telt el. Meghalt Linczben, 1845.

Verseghi Ferencz, mint nyelvész, s Révai ellenfele, már ismeretes előttünk. - Mint költő, ő is az új iránynak hódolt, s a rímes versek mértékre szedését nem csak példával mutogatta, hanem a *szépmesterségekről*, a *muzsikáról* írt, s egyéb értekezéseiben elméletileg is fejtegette s ajánlotta. - Sokat és sokfélét írt, daczára a sanyarú életpályának, mely neki kevés nyugalmat engedett. Előbb paulinus szerzetes, majd tábori pap, - 1794-ben ő is elfogatott s kilencz évi fogság után kiszabadulva, csekély nyugdíjon éldegélt, míg József nádorhoz bejutván nyelvtanítónak, azontúl sorsa is jobbra fordult.

Még *Kazinczyval* kellene szólnunk, ki mint a Museum és Orpheus szerkesztője, mint költő és prózaíró már ez időszak mozgalmaiban is főfő szerepet vitt: de mivel őt mint *magának az új iskolának* zászlóvivőjét tiszteljük, róla a *második időszakban* lesz helyén beszélni.

16. §. Önálló költők. Csokonai.

A szerencsétlen 1794-dik évvel némi szünet áll be irodalmunkban. Többen a költők közül már elhaltak, vagy öregség miatt visszavonultak; néhányan, s épen az új irány képviselői, fogságba estek. E szünet alatt, mintegy kárpótlásul a többiekért, jelent meg két hatalmas géniusz: Csokonai, s néhány évvel később Kisfaludy Sándor; *önálló szellem* mindenik, ki a föntebbi négy irány közül egyiknek sem hódolt feltétlenül; hanem követte saját teremtő lelke sugallatát.

Csokonai Vitéz Mihály, született Debreczenben 1773-ban. Iskoláit az ottani collegiumban bámulatos sikerrel végezvén, ugyanott a költészet tanításával bízatott meg, de a mely hivatalról, bizonyos kellemetlenségek miatt, le kelle mondania. Elkeseredett kedélylyel a jogi pályára szánta magát s Patakra ment törvényt tanulni: de czélját nemsokára megváltoztatta s az 1796-ik évi országgyűlés alkalmával Pozsonyba rándulván, ott egy *Diétai Magyar Múzsa* czímű költői hetilapot indíta meg. - Az országgyűlés végével lejött Komáromba, s ott ismerkedett meg Vajda Juliannával, kit *Lilla* név alatt dicsőít verseiben; s hogy ezt nőül nyerhesse, hivatal után látott, talált is alkalmazást a csurgai ref. gymnasiumnál: de már időközben a leányt atyja férjhez adta. - Mintegy két évi tanárkodás után megvált e hivataltól s 1800-ban haza ment Debreczenbe, édes anyja házához, hol azután - barátaihoz, pártfogóihoz, vagy munkái kiadása végett tett utazásait kivéve, - állandóan lakott haláláig, mely őt nemsokára 1805-ben, 32 éves korában, elragadta.

Csokonai jelesb munkái I., a *lyrai* nemben: «Lilla, vagy érzékeny dalok», melyek nagy része (de nem mind) a komáromi viszony idejéből való. - «*Ódák*» részint klasszikai, részint rímes formákban, s köztük *dalok* is találhatók. - *Anakreoni dalok*, nem fordítás Anakreon-ból, hanem az ő mértékén s modorában írt eredeti darabok. - *Elegyes költemények*, melyek közt ifjúkori dolgozatai és a Diétai Magyar Múzsában s egyébütt megjelent *alkalmi versei* olvashatók. - II., Az eposzi nemben: *Béka-egérharcz*, víg hőskölteméný Homér után, de az akkori viszonyokra alkalmazva; melyet még a collegium falai közt írt. - *Dorottya*, szinte víg eposz, vagy mint ő nevezi, «furcsa vitézi versezet». - *Árpádról* írni szándékolt nagy eposzához csak a készületeket tehette meg. - III., A *didacticai* nemben: *Halotti versek* Rhédeyné

halálára, s némely kisebb darabok elegyes versei közt. - IV., A *drámai* nemben is vannak némely vígjátékai,- mint a méla *Tempefői*, az *Özvegy Karnyóné* stb. - melyek elég elmések ugyan, de a színpad kellő ismerete nélkül írottak. Ezenkívül fordított néhány *pásztori színdarabot*, olasz költőkből és egy hosszabb, *festő versezetet* «A Tavasz» címűt, Kleist német költő után.

Csokonai műveit, szerzőjük halála után (1817), szigorúan, s nem minden elfogultság nélkül bírálta meg Kölcsey, a mi azokat az új iskola hívei előtt egy időre rossz hírbe hozta: de az újabb kor ismét kellően méltányolja az ő eredeti géniuszát.

17. §. Kisfaludy Sándor.

Kisfaludy Sándor született Sümegen, Zala megyében 1772. - Iskolái végeztével atyja jogi pályára szánta, de neki arra semmi kedve nem volt, hanem titkon a költészettel foglalkozott; végre kijelenté atyjának, hogy katona kíván lenni. Atyja ezt nem ellenezvén, mint kadét, a Sándor-Leopold ezredbe lépett s Erdélyben töltött nyolcz hónap után, megyéje részéről a kir. testőrsereghez neveztetett ki, hol - mint régebben a franczia iskola tagjai - bő alkalmat nyert önkiképzésére. De már egy év mulva garnizon-ezredhez tétetett át; mi miatti kedvetlenségét nevelte még az is, hogy a leány, kit nőül venni óhajta, nem látszék viszonozni érzéseit. Elkeseredtében a harczmezőn akarta fölkeresni halálát; a franczia háború alkalmával több ütközetben részt vett, egyszer el is fogatott s a szép *Provence*-ba vitetett, hol Petrarca szellemétől ihletve, írta nagy részét gyönyörű dalainak. Kiszabadulván, még egy ideig a seregnél maradt s több véres ütközetben kardját jelesül forgatta; szabad idejét pedig a költészetnek szentelte. 1800-ban, mint főhadnagy, kilépett a hadseregből, hazajött s nőül vette a leányt (Szegedi Rozáliát), kihez szíve oly rég vonzotta.

Következő évben (1801), kiadta első költeményeit, ily czím alatt: *Himfy szerelmei*, I. rész: a *Kesergő szerelem;* és hat év mulva (1807) a második részt: *Boldog szerelem*. - Nem lehet leírni az elragadtatást, melylyel a közönség e költeményeket fogadta. - Ugyanazon évben megjelent tőle: Regék a magyar előidőből: *Csobáncz, Tátika, Somló;* mely közkedvességű darabjait élete későbbi szakában még nagy számú regéi követték. (Dobozi, Sz. mihályhegyi remete; A megbőszült hitszegő; Antiochus; Gyula szerelme; Kemend, Döbrönte, Szigliget, Somlai vérszüret; Eseghvár, Miczbán, Frangepán Erzsébet, Balassa Bálint.) - A színműírásban tett kisérletei (Hunyadi János, Az emberi szív örvényei, A Dárday-ház, Kún László, A lelkes magyar leány), - öcscsének, *Károlynak* jelesb szerkezetű drámái által homályosíttattak el. - Megérte az Academia s a Kisfaludy-társaság felállítását, melyeknek tagja lőn; s tisztes vénség után 1844-ben húnyt el.

Kisfaludy Sándor mindenek fölött *lyrai*, alanyi költő; legerősebb, midőn saját érzelmeit zengi; legnagyobb Himfyjében. Regéi, sőt drámái is, a helyett, hogy *tárgyiasak* volnának, mindig ugyanazon érzéseket tükrözik vissza, melyek tulajdon keblét dobogtatták. Szerelem, honszeretet, de *nemesi* szabadság érzetével párosulva: e két gócz körül forog összes költészete; úgyhogy míg Csokonai a *nép* felé hajlik, Kisfaludyt inkább a *nemesség* költőjének jellemezhetjük.

MÁSODIK IDŐSZAK: 1811-1848.

18. §. A nyelv átalakulása.

Közeledett végre az idő, melyben a magyar nyelv a holt latin nyelvnek zsarnoksága alól egészen kiszabadulván, illő helyét az országos élet minden nyilatkozataiban elfoglalja. Hogy azonban e díszes állapotra felvergődhessék: igen nagy belforrongáson kellett keresztül mennie. Azon *nyelvtani harczokhoz*, melyek a század eleje óta Révai Miklós rendszere mellett és ellen oly nagy elkeseredéssel folytak, most egy másik vita járult: a nyelvújítók (neológok) és a régihez tapadók (orthológok) elszánt, makacs, hosszú küzdelme.

Minden időben találkoztak ugyan irók, kivált költők, a kik egy-egy szokatlanabb vagy épen új szót nem irtóztak műveikbe fölvenni, - Gyöngyösi, Zrínyi, Csokonai, de kivált Dugonicsnál egyaránt találunk ilyeneket. Kisfaludy Sándor valamivel merészebben, de mégis tartózkodva lépett fel e tekintetben. *Kazinczy Ferencz* volt az első, ki a *nyelvujítás* (neologismus) zászlaját nyiltan ki merte tűzni. Ő a köznapi, aljasabb szókat, szólásformákat merőben elvetette, s helyettük újakat csinált; régi, avult szókat éleszte föl, vagy hosszadalmas szavainknak gyökerét kereste ki s mindezeket használta oly bőségben, hogy az effélékhez nem szokott irók és közönség nagy része megbotránkozott benne. De éppen ezt akará Kazinczy, akará, hogy a nemzet figyelme nyelvére vezettessék, hogy harcz legyen innen is, túl is, ujítók és ujítást ellenzők közt, melyből a nyelv megtisztulva, megifjodva egészen új alakban kerüljön ki. Úgy is történt: az ifjabb tehetségek, mint *Helmeczy, Szemere Pál, Kölcsey, Kisfaludy Károly, Vörösmarty* stb. Kazinczy zászlajához szegődtek, s az irók két táborra oszolván, vitatkozásuk több, mint egy pár évtizedig (1810-1830) szenvedélyesen, sokszor mocskosan is folytak, minek eredménye az ujítók győzelme s *nyelvünk átalakulása lőn*.

Az ekkép diadalra jutott új magyar nyelv meggyőzte a kétkedőket, hogy az a közügyek folytatására nem kevésbé alkalmas, mint a latin. Az 1832/6-iki országgyűlésen a törvények már magyar és latin kettős szöveggel lőnek szerkesztve, melyek közül kétes esetekben a magyar tekintetett hitelesnek. A következő országgyűlés (1840) a közigazgatásnak és törvénykezésnek csaknem minden ágaira kiterjeszté nyelvünk használatát; az 1844-iki törvények pedig már egyedül magyar nyelven jelentek meg. Végre az 1847-iki hongyülést ő felsége, a magyar király, V. Ferdinánd, az ország rendeihez intézett magyar beszéddel nyitotta meg s így nyelvünk, mint *diplomaticai nyelv* is teljes diadalát ünneplé.

19. §. Irodalmi társulatok. Nemzeti szinház.

Az 1790-iki országgyűlésen indítványozott magyar túdós társaság sokáig nem léphetett életbe. Főakadály ebben a folytonos háborúk valának, melyek az országgyűléseken minden egyéb tárgyat háttérbe szorítottak; a béke helyreállítása után pedig több éven át nem tartatott országgyűlés. De eljött végre az 1825/7-iki diéta, midőn egy kerületi ülésben a rendek vitatkoznának a felállítandó túdós társaságról s némelyek a kellő pénzalap nemlétezését emlegetnék, feláll egy ifjú huszárkapitány, ki a gyűlésben csak mint hallgató vett részt s mondá: «nekem ugyan itt szavam nincs, mert országnagy nem vagyok, de birtokos vagyok, s ha feláll egy oly intézet, mely a magyar nyelvet kifejti s ezáltal honosink magyarrá neveltetését elősegíti: jószágaim egy évi jövedelmét feláldozom». Ezen férfiú *Széchenyi István* volt, egy

még kevéssé ismert ifjú, fia Ferencznek, a Múzeum alapítójának. A dicső példa hatott, Széchenyi 60.000 pforint ajánlata, főuraink áldozatkészségéből nemsokára harmadfélszázezer forintra szaporodék s a *Magyar túdós társaság* meg lőn alapítva.

Tíz évvel később (1836) azon pénzösszeg maradványából, mely elhunyt nagy költőnk, Kisfaludy Károly emlékszobrára összegyűlt vala, egy kisebb *szépirodalmi társaság* is alapíttatott, mely a dicsőült nevéről *Kisfaludy-társaságnak* neveztetik. Hasznos, főleg az ifjú írókat buzdító működését folytatta 1848-ig, azóta, fájdalom, egészen elhallgatott.

A *nemzeti szinészetnek* még mindig nem volt állandó hona az ország fővárosában, Buda-Pesten. Egy nagyszerű *Nemzeti szinház eszméjét* gróf Széchenyi István pendíté meg először, mely az ő terve szerint részvényekre vala fektetendő. A Túdós társaság pedig (1833) pályadijat tűzött ki e kérdésre: «Miként lehetne Buda-Pesten a magyar játékszint megalapítani?» - *Fáy András* értekezése lőn a nyertes, ki abban, ellenkezőleg a Széchenyi tervével, országos adakozás által javaslá felállítani a Nemzeti szinházat. De mielőtt az országgyűlés valamit végzett volna, Pestmegye a lelkes Fáy és Földvári Gábor buzdítására elhatározta az állandó magyar szinház felépítését, s az önkéntes adakozások gyűjtését. Így történt, hogy az új szinház, még akkor csak mint Pest megye tulajdona, már 1837 augusztus 22-én megnyittatott. Az 1840-iki országgyűlés átvette Pestmegyétől a szinházat, s a nemességre kivetett 400.000 forint által biztosítván, Nemzeti szinházzá emelte.

20. §. Folyóiratok.

A mely mértékben a nyelv régi bilincseiből, szűk és korlátolt állapotjából kifelé bontakozott, azon mértékben kezdettek a muzsák is mind gyakrabban szólalni meg magyarul. A tudományos és szépirodalmi próza mindinkább tisztúlt és csinosodott, mire sokat tettek a *folyóiratok*. Ezek közűl a nevezetesebbeket nem szabad említés nélkül hagynunk. Mellőzve a mindinkább szaporodó politikai hirlapokat (Magyar Kurir, Nemzeti ujság, Jelenkor, Világ) legelőször is azon füzetekre vessünk figyelmet, melyet *Döbrentei Gábor* (1814-48) *Erdélyi Múzeum* czím alatt négy évig szerkeszte. Legjelesebb íróink: Kazinczy, Kölcsey stb. dolgoztak bele. Nagyobb terjedelmű és hatású volt ennél a «*Tudományos Gyüjtemény*», havi füzetekben megjelent folyóirat, melyet (1817-ben) Fehér György kezde szerkeszteni, később Vörösmarty és Thaisz, végre a nagy tudós Horváth István gondjai alatt jelent meg s 25 évi folyamában sok becses czikket hozott a különféle tudományok köréből. Felállíttatván pedig a Túdós társaság, a mellett, hogy évkönyveit esztendőről esztendőre kiadta, még egy másik folyóiratot is indíta meg «*Tudománytár*» czím alatt, évnegyedes kötetekben, mely néhány évig folyván, szinte előmozdítója lett a magyar tudományosságnak. A *Felsőmagyarországi Minerva* (1825) Kassán, továbbá az *Élet és Literatura* (később Muzárion) Kölcsey és Szemere Pál szerkesztése alatt (1826), leginkább a szépirodalmat segíték elő. Legnevezetesebb szépirodalmi lapja azonban ez időszaknak az *Athenaeum*, mely három legjelesebb írónk: Bajza, Schedel (Toldy) és Vörösmarty által szerkesztve, hét évig (1837-1843) az ízlés terjesztésére s a nyelv csinosítására igen sokat tett. Szépirodalmi *zsebkönyveink* közt legjelesebb s legnagyobb hatású volt az *Aurora*, melyet Kisfaludy Károly 1822-ben indított meg, ennek halála után (1830) Bajza folytatott 1837-ig. A *Kisfaludy-társaság évkönyvei* (összesen 7 darab) szinte megemlítendők.

21. §. A műpróza fejlődése.

A prózaírók nagy többsége ez időszak elején is még ama széles, lapos irályt használta, mely a mult században közönséges volt. Terjengő, pongyola próza volt ez, nem sokat különböző a közbeszédtől, a hogy épen az írónak tolla alá jött, s minden változatosság nélkül tudományos vagy szépirodalmi, történeti vagy szónoki művekben ugyanazon irály volt használatos. Azon néhány írót, kik a mult időszakban kivételt képeznek (mint Báróczy, Kármán, Kazinczy), már említettük. Most a műpróza újjáteremtője gyanánt *Kazinczy* lépett föl. Ő a mult században Báróczy nyomán választékosan kezde ugyan írni, de még akkor tartózkodva újított. Ellenben a jelen század első tizedével működésének új iránya kezdődik: hozzáfogott életbe léptetni a *nyelvújítás nagy eszméjét*. De ő nem csupán szavakat akart újítani, hanem a prózát a mindennapi beszéd pongyolaságából kiemelni, nemesíteni, változatossá, hajlékonnyá tenni. E czélhoz inkább fordítások, mint eredeti művek által remélt eljutni; remekműveket fordíta tehát, s az idegen nyelv szépségeit ellesve, azokat nyelvünkbe is átültette. Munkái bizonyságot tesznek, hogyan tette ő sajátjává majd *Gessner* lágyságát, majd *Ossián* dagályos, fellengős nyelvét, majd *Goethe* klasszikai tisztaságát. A római remekírók: *Cicero, Sallustius* fordítása által, mely utóbbin 30 évig dolgozott, erőt kölcsönze nyelvünknek. *Eredeti levelei* a magyar epistola mintái gyanánt szolgálhatnak. Egyszóval maga Kazinczy többet tőn műprózánk fejlesztésére, mint máskor egy időszak összesen.

Kazinczy mellett barátja *Kis János*, nem czifra ugyan, de világos, folyékony prózával tűnt ki; művei közül Blair Hugó fordítása nagyon ajánlható az ifjúságnak. *Kölcsey*, a jeles szónok, a prózai irálynak a *szónoki emelkedettséget* adta meg, mely az ő műveit örökbecsűekké teszi. *Fáy András*, beszélyeiben a víg, szeszélyes előadást honosítá meg; ugyancsak élczes modorban *Kisfaludy Károly* is nagy szerencsével dolgozott. *Vörösmarty* prózája átlátszó tisztaság és folyékonysággal jeleskedik. *Vajda Péter* sajátságos keleti színben ragyog. *Jósika* szereti a pompát előadásában, de stílusa nem mindég szabatos. *Kuthynak* fellengő, képdús nyelve gyakran dagályba csap át. *B. Eötvös* szellemdús irálya csaknem túlterhelve van hasonlatokkal s itt-ott némi idegen ízt éreztet.

Történeti iróink közül: *Péczeli* a római írók, főleg Livius pompás, körmondatos prózáját vette mintául; *Horváth Mihály* ellenben tisztán tárgyszerű előadásra törekedett s e miatt néhol száraz marad stílusa. *Bajza* «Világtörténete» ez időszakban irály tekintetében is a legjelesebb históriai mű.

Az *értekező előadásban* a sok közül *Szemere, Kölcsey, Bajza* aestheticai czikkeit emeljük ki, s *Toldy Ferencz* teljes hangzatú, körmondatos (néhol kissé idegen szinezetű) prózáját, melytől az *Erdélyi Jánosé* magyar, (sőt népies) íz által különbözik. *Gr. Széchenyi István* számos munkái által, mint *Hitel, Világ, Kelet népe* stb. legjelesebb prózaíróink közt foglal helyet s ha stílusának hibái vannak is, mint a szakgatottság, túltömöttség, ezek a lángész hibái, melyek épen az eszmék bőségéből erednek.

22. §. Költészet. Áttekintés.

A mint általában igaz az, hogy a költészet mindég saját korának vezéreszméit, vágyait, küzdelmeit tükrözi vissza: úgy különösen ez időszak költészete magán hordja a kor bélyegét. *Ujítás* a nyelvben, alkotmányszerű *haladás* a politikában: e két sark körűl forgott az egész magyar világ; innen van, hogy ezen korszak költeményeit is e kettő bélyegzi leginkább. A költői nyelv és dictió, mely Kazinczy óta egészen átalakult, Kisfaludy Károlynál *legújabb*, Vörösmartynál *legszebb*; amannak újdon szavakkal terhelt, de még ki nem forrott stílja

sokszor nehézkes, ennél már az új és régi nyelv bájos harmóniává olvad össze és csakugyan nincs is költőnk, ki a nyelv szépségére nézve Vörösmartyt utólérné. De a politikai helyzet azt okozta, hogy újabb költőink nyelvén (Vörösmartyén is, de Garayén méginkább) bizonyos szónoki színezet terül el, mely azokat kiválóan jellemzi.

Ezen időszak költői még részint a latin vagy klasszikai iskolához, de nagyobb részben az *új iskolához* számíttatnak, mely utóbbi Kazinczytól véve eredetét, magába foglalja minden jeles költőnket egészen Garayig. Végre az utolsó évtizedben *Petőfivel* a nemzetien népies irányt látjuk túlsúlyra vergődni.

A) Lantos költészet.

23. §. Kazinczy Ferencz.

Nemzeti irodalmunk e nagy reformátora született 1759 okt. 27. Ér-Semlyénben, Biharban, régi nemes, birtokos családból. Patakon jelesül végzett iskolái után, hol már mint *író* is föllépett, törvénygyakorlatra adta magát, majd Pesten jurátusnak esküdött fel, sőt megismerkedett a jelesebb írókkal. Azután Abauj megye jegyzőjének neveztetvén ki, a József császár-féle rendelet folytán a német fogalmazások terhe egyedül ő reá nehezült, mivel tiszttársai közül egy sem tudott németül. E hivatalát nemsokára fényesebb állással cserélte fel, midőn a császár által a kassai kerületben a nemzeti iskolák felügyelőjévé neveztetett ki, mely tisztét öt évig mindenek megelégedésére folytatta; de a császár halála után mint protestáns elmozdítatott. 1794-ben őt is elérte azon csapás, mely akkor több jeles írónkat sulytott és csak hetedfél év (2387 nap) mulva nyerte vissza szabadságát. Eddig terjed írói működésének első szaka, melynek rövid áttekintése következik.

Kazinczy a prózában Báróczy, a versben Ráday nyomán indult s természetesen mindegyiket meghaladta. Kassai hivataloskodása alatt az ő indítványára lépett életbe a «*Magyar Museum*» című folyóirat (1788), de attól Bacsányival történt meghasonlása következtében később visszalépett, s maga indította meg az «*Orpheus*» című folyóiratot Széphalmi Vincze álnév alatt (1790); mindkettőben számos dolgozata jelent meg. De önálló munkákat is adott ki minden évben, melyek közül nevezetesebbek: *Gessmer* idylliumai, pásztori költemények prózában (1788); *Bácsmegyei levelei*, regény, levelekben (1789). *Hamlet*, Shakespeare szomorújátéka (1790); *Helikoni virágok*, melyben saját költeményein kívül másoké is foglaltatnak (1791); Herder (német költő) *Paramythionjai; Lanassza* és *Stella* drámák, ez utóbbi Goethe után. Ezenkívül már készen voltak több rendbeli fordításai, leginkább színdarabok, melyeknek egy része később jelent meg, más része most is kiadatlan. Spielberg, Kufstein és Munkácson töltött sanyarú fogsága után 1801-ben kegyelmet nyervén, otthon vagyoni állapotját csaknem tönkre téve találta, mihez még *gr. Török Zsófiával* (1804) történt házassága után a családos élet gondjai és egy hosszú és költséges perzaklatás is járulván, hátralevő élete a kínszenvedések szakadatlan sorává lett. Mindazáltal ő nemcsak el nem csüggedt, hanem még nagyobb lelkesedéssel folytatta írói működését s régibb iratait átdolgozta, (Gessnert 15-ször), s újakba fogott. A nyelvújítási harczot «*Tövisek és virágok*» című gúnyos epigrammáival s Vitkovicshoz intézett költői levelével 1811-ben indítá meg, egyéb írásaiban folytatta, nem gondolva az ellenfél mocskolódásaival, mely őt még a társas élet terén is egyre üldözte s a «*Mondolat*» című híres pasquilleben pellengérre állítá (1813). 1814-ben szépirodalmi munkáit kezdé kiadni, de azokból három év alatt csak IX. kötet jelenhetett meg (1814-16), nagyobb részt fordítmányok. Azután is ernyedetlen munkássággal dolgozott egész haláláig. *Kiadott műveinek* száma 54-et tesz, melyek közül némelyik több kötetre terjed. Megérte a Túdós társaság fölállítását, melynek alapszabályai kidolgozásában ő

is tevékeny részt vett, s mint már annak tagja hunyt el 1831-ben aug. 22-én. Széphalmi lakásán a cholera áldozatja lett a 72 éves öreg.

Fordításai közül a már említetteken kívül nevezetesek 1. *Ossian minden énekei*, 2. *Goethe* drámái közül: *Egmont, Clavigo* és mások, 3. *Lessing* meséi és drámái közül: *Galotti Emília, Miss Sara Sampson* és *Barnhelmi Minna*, 4. *Sallustius* minden munkái, 5. *Cicero* válogatott beszédei és levelei.

Mint *lantos költő:* Kazinczy finom izlés s klasszikai csin tekintetében kortársait meghaladta. Egy kötetre menő *eredeti versei* dalok, ódák, epigrammák s mesteri alkotású költői levelekből állanak.

24. §. Berzsenyi.

A mult század utolsó negyedében keletkezett latin iskola, mely a régi klasszikai formáknak hódolt, Berzsenyi Dánielben érte el virágzása tetőpontját. Született ő 1780-ban, Vasmegyében, Hetyén, evangelicus hitvallású szülőktől. Sopronba adatott iskolába, de onnan atyja - gazdának szánván - hazavitte. Azonban a tűzlelkű ifjú éjjelenként Horáczczal mulatott, ki legkedvesebb költője volt és verseket irogatott lopva, minthogy atyja ezt tilalmazá. Így született már a mult század végén (1797) magasztos ódája a felkölt nemességhez: «Él még nemzetem Istene», így több költeménye is titokban, anélkül, hogy hozzátartozói is sejtenének valamit róla, mígnem barátja Kis János (1806), egyszer véletlenül rajta fogta. Kis elámult, majd közlé néhány darabját Kazinczyval, ki az új költőnek halhatatlanságot igért, ez által megerősíté önbizalmát. Versei gyűjteménye kétszer (1813-16) jelent meg a költő életében, ennek halála után Döbrentei eszközle egy hibákkal teljes kiadást (1842).

Berzsenyei dolgozatai, alig egy-kettőt leszámítva, mind a *lyrai nemhez* tartoznak, magasan szárnyaló ódák teszik gyűjteménye legnagyobb és legjelesebb részét. A nyelv, dictio bennük merész, bárha egyes helyek nem mentek a dagálytól. Meghalt Berzsenyi Niklán, somogymegyei jószágán, 1836-ban, miután különben is búskomor kedélyét azon birálat, mely verseiről Kölcsey összes munkáiban olvasható, már elébb végképen elkeseríté. «Árnyéka az elköltözöttnek! sírod felett zeng az engesztelő szózat», - mondá Kölcsey gyönyörű emlékbeszédében ahhoz, ki neki életében soha meg nem bocsátott.

25. §. Kis János és többek.

Két évvel később, mint Berzsenyi munkája megjelent, *Kis János* soproni ev. lelkész s majd 1812-ben superintendens, adta ki verseit három kötetben 1815-ben, melyek bár művészi csínnal birnak, mégis inkább az elmélkedés, mint valódi ihlettség szüleményei. Kis már az *uj iskolához* számíttatik, jóllehet az újításokat tartózkodva fogadta el, s nem követé merészen Kazinczyt, kivel szoros baráti viszonyban élt. Mint költő középszerű, de mint egy sokoldalúan kimívelt és nemzeti nyelvünk mellett buzgó férfiú, hosszú élete folyásán fáradhatlan munkássága által irodalmunknak oly sok szolgálatot tett, hogy nevét mindenkor hálás tisztelettel említjük.

Buczy Emil, Szász József, Döbrentei Gábor, Tóth László kisérletei kevesebb figyelmet érdemelnek; a jeles aestheticus *Szemere Pál* néhány (6) sonettje s költői levele méltán dicsértetik. *Vitkovics Mihály* leginkább a népies felé hajlott, *Szentmiklósy* nehány lyrai darabja s epigrammája azon korban tetszésben részesült, de mindezen másod s harmadrendű költők mellőzésével térjünk át Kölcseyre.

26. §. Kölcsey.

Kölcsey Ferencz az új iskola híve, Kazinczy után legnagyobb bajnoka, született a mult század utolsó tizedében (1790), a középszolnokmegyei Sző-Demeter nevű helységben, ősnemes családból, ref. hitvallású szülőktől. Iskoláit a debreczeni collegiumban végezte (19 éves korában), de még mint tanuló Kazinczy ismeretségébe jutott s ennek vezérlete alatt képezé magát az írói pályára. Majd törvénygyakorlatra ment Pestre, de az ügyvédi vizsgálatot le sem téve, visszatért Bihar megyébe, álmosdi lakába, hol csendes elvonultságban a muzsáknak és roppant tanulmányainak élt. Itt és már előbb Debreczenben írta azon lyrai költeményeket, melyek az Erdélyi Muzeumban 1814 óta megjelentek s költői nevét megalapíták.

Azon satyrai munkája, melyet (1815) *Szemere Pállal* együtt a *Mondolat* ellen közrebocsátott s még inkább azon birálatai, melyeket (1817) Csokonai, Kis János és Berzsenyi műveiről a Tudományos Gyüjteménybe iktatott, sok ellenséget szereztek a különben szelid lelkű és szerény költőnek, mindazáltal nem szünt meg folytatni írói működését, melyhez már most a politikai is járult. Szathmár megyében, hol birtoka volt, a megyei élet küzdterére lépvén, szónoki tehetségét fényesen bebizonytá, a megyében (1819) al-, azután főjegyzővé nevez-tetvén ki, majd az 1832-iki országgyűlésre követnek választatott meg, hol a hő keblű hazafi és művészi szónok legszebb babérjait aratta. «*Versei*», melyek a lyrai nemhez tartoznak, 1832-ben, «*Minden munkái*» tíz évvel később láttak világot. Ő, mint elsőrendű lyrikus, forma-tisztaság, finom izlés, hő érzelem által tűnik ki; ódái magasztosak, a balladai formát ő hozta be nálunk; hanem dalaiban kissé idegen sentimentalismus nyomai érezhetők. Meghalt *Csekén*, hova lakhelyét már régebben áttette volt, 1836-ban. Egy nemzet érzelmét fejezte ki Vörösmarty ez epigrammában, melyet halálára írt:

> Meg ne ijedjetek, a hazaföldnek szíve dobog fel:
> Kölcsey sírjától keble örökre sebes.

27. §. Kisfaludy Károly.

Kisfaludy Károly, Sándornak öcscse, kiválóan drámai költő, de mint lyrikus is jeles helyet foglal el a magyar Helikonon. Született 1788-ban, február 6, Téten, Győr megyében. Iskoláit a győri gymnasiumban végezte, 16 éves korában hadi szolgálatba lépett, s részt vőn a Napoleon elleni táborozásban. Mint 22 éves ifjú hadnagy odahagyta a sereget és honába tért, de atyjá-vali viszályai miatt kénytelen volt egy ideig Bécsben, hol később megtelepedett, festészettel keresni kenyerét. Lelke azonban a költészet, főleg a dráma felé vonta, s 1817-ben Pestre költözék, hol aztán állandó lakása lőn. Itt bocsátá színre drámai szerzeményeit, melyekről alább szó lesz; itt írta beszélyeit és szerkeszté az *Aurorát* egész haláláig. A lantos nemre tartozó költeményei, noha aránylag kisebb mennyiségűek, szinte nagy költői becscsel bírnak. Ki ne ismerné románczait, balladáit, vagy «*Mohács*» czímű elégiáját? Ki ne olvasná örömmel a «Sötét olajfák illatos hűsében ülő vándor» édes-bús panaszát? Azonban Kisfaludy népköltő is volt, 33 csinos népdala közül a *Rákosi szántó* és a *Mohácsi dal* minden magyar ajkon zengett. A kérlelhetetlen halál 1830-ban, pályája közepén ragadá el a dicsőt. Sírkövén Vörösmarty e sorai állnak:

> Kisfaludyt ne keresd e keskeny sírban, oh honfi!
> S a rövid élet után holtnak örökre ne véld;
> Itt csak elromlandó tetemét jelelék ki baráti:
> Fenn van időt múló szelleme műveiben.

28. §. Vörösmarty, Bajza és többek.

Nemsokára elsőrendű csillaga támadt az új iskolának *Vörösmarty Mihály*ban. Született ő 1800-ban, Puszta-Nyéken, Fehér megyében. Iskoláit Fehérvárott kezdette és Pesten végezte, hol később az ügyvédi vizsgálatot letévén, ügyvédnek esküdött föl, de géniusza őt inkább a költészet felé vonta, miért is Pesten maradt és irodalmi munkákkal foglalkozott: mineműek valának költői művein kívül a *Tudományos Gyüjtemény* szerkesztése (1828), s az Ezeregy éjszaka fordítása, mely utóbbit inkább csak anyagi tekintetből vállalta el. 1830-ban a Tudós társaság rendes tagja lőn s mint ilyen, a nyelvtani osztályban folyvást munkálkodék. 1837-től fogva 1843-ig az *Athenaeumot* szerkeszté Schedel (Toldy) és Bajza társaságában; 1848-ban követ lőn az országgyűlésen; azóta Nyéken csöndes elvonultságban szeretett családjának élt 1855 nov. 19-ig, midőn a haza és nemzet gyászára meghalt mellvízkórban, Pesten. - Költeményei a poézis mindhárom országára (lyra, eposz, dráma) kiterjednek, hivatása azonban többek ítélete szerint inkább lyrai. Dalaiban tűz, ódáiban fenség van, epigrammái a hellén anthologia legszebb darabjaival vetélkednek; zengő, harmonicus nyelvére pedig méltán el lehet mondani: «így még nem zenge magyar lant». Tíz kötetre terjedő összes munkáiból a két első lyrai költeményeket tartalmaz, a többiről alább lesz szó.

Bajza József, Vörösmartynak ifjabb pályatársa (szül. 1804-ben Szűcsiben, Heves megyében, nemes, birtokos szüléktől), nevezetes lyrai költő, nem nagy számú verseiben leginkább a forma tisztasága által tűnik ki. Költeményei többnyire a német költők érzékeny modorában írt dalokból, továbbá a románczokból s néhány epigrammából állanak; kitűnő csín jellemzi azokat, úgy, hogy e tekintetben Kölcseyvel versenyez, sőt néhol meg is haladja. Aestheticai, kritikai és históriai dolgozatai szinte jelesek és a magyar prózát igen emelték. Munkái közelebb is (1851-ben), megjelentek két kötetben.

Czuczor Gergely, mint lantos költő főként csinos népdalai által vívta ki magának a közkedvességet.

Császár Ferencz, mesterkélt verseivel mostanig sem tudott a középszerűségen felül emelkedni.

29. §. Garay és kortársai.

Az új iskola legifjabb nemzedékéből *Garay János* emelkedik ki, mint elsőrangú lyrai költő. Született 1812-ben, Szegszárdon, Tolna megyében. Tanulmányait Pécsett kezdé s Pesten folytatta és végezte, hol azután állandó lakos lőn. Ifjú korában megkísérté erejét az eposzban és drámában is (Csatár, Országh Ilona, Árbocz, Szent László), de nem nagy szerencsével; azért a lyrához tért vissza, melyre kétségtelen hivatása volt. Az irodalmon kívül más életmódja nem lévén, különböző lapokba dolgozott; majd (1842-44) a «*Regélőt*» szerkeszté, mely azután «*Pesti Divatlap*»-pá változott át. Írt novellákat is, (Tollrajzok, három kötet, 1846). De leginkább lyrai dolgozatai által alapítá meg hírét, két kötet verset bocsátván ki (1843-48). Nevelte népszerűségét az «*Árpádok*» czimű ballada-cyclus, mely irodalmunk egyik becses kincsét képezi. Majd füredi mulatása emlékéül «*Balatoni kagylók*» czím alatt bocsáta ki egy versfüzért, de mely előbbi költeményeivel alig versenyezhet. Költői beszélyeire és történeti nagy eposzára még visszatérünk (Szt. László). Élte utolsó éveit nehéz betegségben tölté, s a részvét, melylyel a nemzet felkarolta özvegye és árvái sorsát, bizonyítja, mily kedves költőjét veszté el benne. Meghalt 1853 nov. 5-én, Pesten.

Garayval egykorúlag az új iskolának még következő egyénei jeleskedtek a lyrai költészetben: Erdélyi János, Sárosy Gyula, Tóth Lőrincz, Vachot Sándor, Kunoss Endre stb. Erdélyben:

Kriza János, Medgyes Lajos és mások. Szinte e korhoz tartozik a hamar elhunyt, szépreményű Nagy Imre, debreczeni tanuló. Tompa is már ekkor kezdett irogatni, nemkülömben Samarjay, Szelestey, Lisznyai, Jámbor Pál (Hiador) és más ifjabb költők.

30. §. A legújabb iskola. Petőfi.

Midőn így az új iskola virágzása tetőpontján állana, Vörösmarty és Garay ragyogó neve mellett egyszerre egy igénytelen név lőn olvasható majd Petrovics Sándor, majd Pönögei Kiss Pál, végre *Petőfi Sándor* alakban, mely hivatva volt amazokat nemsokára háttérbe szorítani. Egy ifjú lángész bátortalan föllépései voltak ezek, ki még az új iskola formáinak tisztelettel hódolt, innen van az, hogy legelső versei, a külsőt tekintve gondosabban vannak írva, mint a későbbiek. De a kölcsönzött forma alatt eredeti eszmék ragyogtak; az ifjú szellem mind szabadabban kezde röpülni és az új iskola némely hívei döbbenve tapasztalták, hogy az ifjú költő, kitől a tehetséget elvitázni nem lehetett, egészen más úton halad, mint ők. Innen az éles megtámadások a kritika részéről, de melyek a tanulni nem akaró tanítványt még makacsabbá tevék; ellenben népszerűsége a közönség előtt napról-napra növekedett. Így látjuk őt nemcsak hazája kedvencz költőjévé, de európai hirre is emelkedni; így látjuk őt, mint irányadóját a legújabb magyar lyrának, melynek feladata volna nemzetien *népszerű* lenni, s ez az, mit fentebb *legújabb iskolának* neveztünk.

31. §. Petőfi életvázlata. Művei.

Született Petőfi Sándor 1823 jan. 1-én, Kis-Kőrösön, hol atyja (Petrovics) mészáros volt. Selmeczre küldetvén iskolába, szilaj természete csakhamar lerázta az iskolai nyűgöt s innen Pestre kóborolván, majd atyja által tanulni Sopronba küldetvén, katonának állott be, honnan két év mulva kiszabadult s ismét folytatni akará félben hagyott tanulását, mely czélból egy évet tölte Pápán, hol *Jókai* tanulótársa volt; de kalandvágya szinészek közé sodorta, ezekkel barangolt országszerte, majd Pozsonyban az 1844-iki országgyűlés alatt iratok másolásával kereste kenyerét; végre a Pesti Divatlap mellett szerkesztősegéddé lőn. Ezután egyedül irodalmi jövedelméből élt 1848-ig, ekkor hadi szolgálatba lépett s 1849 nyarán egy erdélyi ütközetben eltűnt az élők közül. - Ily kalandos életpálya jutott korunk egyik legjelesb lyrai költőjének. Azonban tévedne, ki azt hinné, hogy ő szellemét nem művelte a legnagyobb szorgalommal. Éjjel-nappal irt, olvasott, jegyzett; saját igyekezete által magáévá tette a német, franczia s angol nyelveket, hogy az ezeken írt remekműveket olvashassa. A római klasszikusok közül Tacitust kedvelte leginkább s ezt szándéka volt műfordításban magyarra is tenni, de őt ebben, mint sok más törekvéseiben a halál meggátolta.

Petőfi első versei az Athenaeumban és Regélőben jelentek meg. Költeményei első füzetét az őt mindig kedvelő Vörösmarty indítványára a Pesti kör (casino) adta ki (1844), s ezt nemsokára a második is követte. Különálló füzetekben kiadta még a *Helység kalapácsát, János vitéz* regés költeményt; majd újabb vers füzeteket, minéműek: a *Czipruslombok, Felhők, Szerelem gyöngyei;* végre (1847) mindezek, (kivéve a Helység kalapácsát) egy nagy kötetben, (ugyanazok két kötetben is) láttak világot. Szinte ily mennyiségű költeményeket hagyott hátra (1847-48-49-ből), de ezek csak 1858-ban, akkor is hiányosan jelentek meg. A regény és dráma terén is tőn kisérleteket, de kevés sikerrel (Hóhér kötele, regény; Tigris és hyéna, dráma). Fordításai közül kiemeljük «*Coriolant*» Shakespeare-től.

32. §. Folytatás. Tompa.

Petőfi nemcsak a magyar nemzet, de az egész világ legjelentékenyebb költői közé tartozik. Az új iskola emberei megrótták pongyolaságát s néhol még aljasságot is vetének szemére. A mi az elsőt illeti: igaz, hogy Petőfi nem törődött kicsinységekkel és sehol a tartalmat a formának fel nem áldozta, de épen ezáltal megóvta lyráját az egyhangúságtól, mert szigorú mérték helyett magyar rythmust hozott költeményeibe, mely által azok alkalmasabbak lőnek magyar dallam szerint énekeltetni. Az aljasságot illetőleg: Petőfinél az eszme sohasem aljas, ha egykét kifejezése a szokottnál erősebb is, azokat ott használja, hol általuk a jellemzés teljesebb lesz. Mindenesetre el kell ismernünk, hogy bármily szép költeményekkel is gazdagítá az új iskola irodalmunkat, volt azokban némi idegenszerű, mely miatt a nemzetnek úgyszólván vérévé nem válhattak, de a Petőfi által megérintett húr, egyszersmind a magyar szívnek legbensőbb húrja, s kétségkívül nincs költőnk, ki a *nemzeti* nevet annyira megérdemelné, mint ő. Az újabb lyra nagyrésze őt vette előképül, de többnyire külsőségeit majmolja, a nélkül, hogy szellemét birná.

Petőfinél valamivel még előbb fellépett *Tompa Mihály*, jeles lyrai költő. Született Rimaszombaton, 1817 szeptember 29. Patakon jelesül végzett iskolai pályája után ügyvédnek készült, de időközben meghívást kapott egy lelkészi állomásra Gömörmegyébe s azt el is fogadta. Jelenleg hamvai ref. lelkipásztor. Az Athenæum-ban s más lapokban megjelent egyes költeményei által még mint tanuló (1841) magára vonta a közönség figyelmét. Növelte népszerűségét (1846) *Népregéinek* és *Mondáinak*, s a következő évben (1847) *Verseinek* kiadása. Követték ezt újabb időben a *Regék, Beszélyek* (1852), a *Virágregék* (1854). *Újabb versei* (1854), és mindezek (a Virágregéket kivéve) 1858-ban összegyűjtve öt kötetben jelentek meg. Tompa az új iskola iránya s Petőfié közt mintegy középúton halad; költeményei a külcsín mellett belső tartalmassággal jeleskednek.[62]

---

[62] Még későbbi keletű jegyzetekben, - a hagyomány szerint Szilágyi Sándor tollából, - Tompa után Arany életrajza következik, ekként:

Arany János született 1817-ben, márczius 6-án, Nagyszalontán, Biharmegyében. Gondos és vallásos nevelésben részesült; az iskolákat szülőföldjén s Debreczenben végezte, majd Kisujszálláson segédtanítóskodott, utóbb Szalontán corrector, majd városi jegyző lett. 1849-ben a ministeriumban hivatalba lépett, innen szülőföldjére ment s utóbb Nagy-Kőrösön tanárkodott, honnan Pestre tette át lakását, mint a *Kisfaludy-társaság igazgatója*. A Magyar Academia új választásai első évében egyszerre rendes taggá választotta, hol székét «*Zrínyi és Tasso*» czímű örökbecsű értekezésével foglalta el. Először az «Életképek»-ben beszélyekkel lépett fel (1843). Kötött beszédben első munkája az «*Elveszett alkotmány*» volt, melylyel a Kisfaludy-társaság jutalmát nyerte el (1845). Valódi fellépése azonban a «*Toldi*»-val történt, oly nagyszerűen és meglepőleg, hogy Petőfi is tüstént vetélytársat látott benne. De ez nem volt az.

Arany kiválólag epicai tehetség s e nemben Zrínyi óta senki által utól nem éreték. Még lyrai működését említjük meg, mivel ő mint lyrai költő is a legnagyobbak közt foglal helyet. Ilynemű verseiben a magas költői ihlettséget a kidolgozás tisztaságával, az eszmék gazdagságát a forma szépségével párosítja.

B) Elbeszélő költészet.

33. §. Eposzi kisérletek.

Miután a felvett időszak költészete a lyrában oly magas szárnyalásnak indult, közönségessé vált az óhajtás, bár támadna egy költő, ki a nemzet harczias multját eposzban dicsőítené. Az Aurora első évi folyamában fel is lépett *Döbrentei Gábor* «Kenyérmezei diadal» czímű költeményével, de a mely ossiáni modorban és darabos prózában írt, nehézkes eposz nem nagy tetszést aratott. Egy évvel később (1823) a Hébe czímű zsebkönyvben *Aranyosrákosi Székely Sándortól* jelent meg egy eposz: a «Székelyek Erdélyben», mely kisérlet, bár szinte hajótörést szenvedett, nevezetes arról, hogy két ifjú költőnket, Czuczort és *Vörösmartyt* eposz írásra ösztönze. Döbrentei még egyszer próbált szerencsét «Nándor ostromával» de szokott darabos és dagályos verselésével újólag bebizonyítá, hogy csupán a jóakarat nem elég. Nem sokkal ezután (1826) írta *Debreczeni Márton* is a nemrégiben megjelent «Kióvi csata» czímű hőskölteményét, mely bevégzetlen munka, habár tanúskodik költőjének nem mindennapi költői tehetségéről, a nála korábbi a «Zalán futásával» sem nyelvre, sem költőtehetségre nem versenyezhet. Azonban az írói körök várakozása *Horváth Endre* nagy hőskölteményére, az «Árpád»-ra volt függesztve, melyen a mondott költő nagy szorgalommal dolgozott. A munka csak később (1831-ben) jelent meg s a Túdós társaság által 200 aranynyal jutalmaztatott, mindazáltal nem Horváth Endre volt hivatva arra, hogy a magyar nemzet nagy eposzát megírja. Neve is alig említtetik többé. Időközben fellépett *Czuczor* és *Vörösmarty*, az új iskolának két legnagyobb epicus költője.

34. §. Eposz. Folytatás.

Czuczor Gergely, szent Benedek-rendű szerzetes, 1824-ben adá ki az Aurora lapjain az «*Augsburgi ütközet*» czímű hőskölteményét négy énekben. Tárgya ennek, mint a czím is mutatja, a hazai történetből, jelesen a vezérek hőskorából való. Ezt négy év mulva (1828) az «*Aradi gyűlés*» követte, azon történeti eseményt tárgyazva, midőn Vak Béla neje, Ilona az ellenpárthoz szító magyar urakat lekonczoltatja. Jóval később (1831) «*Botond*» cz. hőskölteményét négy énekben írá; ezekben határozódik eposzi működése, minthogy «*Hunyady*»-jából csak mutatványokat közle. Czuczor hivatott tehetség volt az eposzra, de választott tárgyai nem bírtak eposzi nagysággal, s bár ő maga objectivabb költő Vörösmartynál, ez őt a phantasia gazdagságával csakhamar túlszárnyalta.

Vörösmarty, az új iskola legnagyobb epicusa, 1825-ben bocsátá közre hőskölteményét a «*Zalán futását*» tíz énekben, mely Árpádot, a honalapítót, a phantasia legragyogóbb színeivel festi. A verselés, a költői nyelv semmi kívánni valót nem hagy el, oly gazdag, oly virágos az; de az eposzi mese alakításában Vörösmarty nem annyira erős. Kisebb költeményei, ú. m. 1. «*Cserhalom*», mely Salamon királynak s Geiza és László herczegeknek a kúnok elleni diadalát zengi. 2. «*Tündérvölgy*», tárgya egészen a képzeletből van véve, az előadás Zrínyi négysoros verseit s régies modorát szerencsésen utánozza. 3. «*Délsziget*», allegóriai töredék (1½ énekben). 4. «*Eger*», mely a híres ostromot Dobó alatt tárgyazza. 5. «*Széplak*», 6. «*Rom*», 7. «*Két szomszédvár*», képzelt tárgyú hősköltemények, vagyis inkább beszélyek. 8. «*Magyarvár*», egy szinte képzeletből merített eposztöredék, melynek színhelye a Kuma vize mellett, a magyarok őshonában, akart lenni.

35. §. Költői elbeszélés.

Kisebb-nagyobb költői beszélyt csaknem mindenik írt az eddig előszámlált költők közül. De legnevezetesebb e téren a még folyvást dolgozó *Kisfaludy Sándor*, ki a mult időszakban kiadott szép regéit (Csobáncz, Tátika, Somló) most újakkal szaporítá. Ilyenek voltak: 1. «*Dobozi Mihály és hitvese*.» 2. «*A szentmihályhegyi remete*.» 3. «*A megboszult hitszegő*.» 4. «*Balassa Bálint*.» 5.«*Gyula szerelme*» (tíz ének). 6.«*Eseghvár*.» 7. «*Döbrente*» stb., melyek nagyobb részint az Aurorában jelentek meg először.

Garay János költői beszélyei, mondái, legendái («Frangepán Kristóf», «Bosnyák Zsófia», «Az obsitos», «A nagyidai vajda», «Salamon ítélete» stb.) eléggé ismeretesek; főkép a forradalom után megjelent históriai nagy költeményét,«*Szent László*-t» kell kiemelnünk, mely e szent királynak különböző életviszonyait, csodatételeit stb. tárgyazza egész haláláig. Nagyszerű munka kétségkívül, de hiányzik benne az epicai egység, mert az események nem folynak egymásból, csak históriai renddel következnek egymás után.

1846-ban *Tompa Mihály* «Népregéi»-nek egy kötetje általános tetszésben részesült, ezt nemrégiben az újabb *Regék*, majd a «*Virágregék*» kiadása követte. Ide sorolhatjuk Petőfi «*János vitéz*»-ét, mely nem egyéb, mint kidolgozott népmese, s apróbb elbeszéléseit, továbbá azon *népmese-gyűjteményt* is, melyet a Kisfaludy-társaság megbízásából *Erdélyi János* szedett össze, s a népdalokkal együtt három kötetben (1846-48) kiadott, mely gyűjtemény hazai népköltészetünk számos gyöngyeit mutatja fel.

Itt lesz helyén megérinteni az ú. n. *Aesopi meséket*, milyeneket nálunk Kazinczy, Vitkovics, Czuczor, Vörösmarty írtak, legtöbbet és legkitűnőbbet Fáy András két kötetben (1820-24).[63]

36. §. Regény- és novellairodalmunk.

A beszélyirodalmat ez időszak elején *Fáy András* kezdé művelni, «*Friss bokréta*» című füzetet bocsátván ki, mely többnyire víg beszélyeket tartalmaz. Ezt követé a «*Kedvcsapongások*» című novella- és vígjáték-gyűjteménye, mely hasonló kedvességben részesült. Később (1832) egy kétkötetes regénynyel, a «*Bélteki-ház*»-zal magára vonta a közfigyelmet. Ez utóbbi művében Fáy az akkori társadalmi életet kedélyesen és tanulságosan rajzolja. Azután még több novellát is írt, melyek összes műveiben olvashatók. Legújabban ismét egy regény jelent meg tőle, «*Jávor orvos*». Fáy után, mint regényíró, *báró Jósika Miklós* lépett fel, s már első művei által (Abafi, Zólyomi) nagy nevet vívott ki magának. Számos regényei közt megemlítjük még ezeket: 1. «*Csehek Magyarországon*», történeti regény Mátyás korából, 2. «*Az*

---

[63] Későbbi keletű jegyzetekben itt ismét Arany következik, így: *Folytatás. Eposz. Arany*.

Az epicai nem különböző ágaiból a legjelesebb dolgozatok *Arany János* tollából kerültek ki. Nagyobb eposzai: a «*Toldi és Toldi estéje*», továbbá «*Keveháza*» és «*Murány ostroma*» megjelölik az utat, a melyen fejlődhetik az igazi nemzeti eposz. Remek balladái a legkülönbözőbb balladai formát ültették át irodalmunkba s oly fényes eredménynyel, mint azt előtte senki sem tette. Költői beszélyei: «*Katalin*» és az «*Első lopás*» stb., ha nem törnek is utat, már nem annyira parlagon heverő téren mozogván, az irodalom ilynemű dolgozataival kiállják a versenyt. Épen ez áll víg eposzairól is, mint a «*Nagyidai czigányok*» és «*Jóka ördöge*», sőt lyrai darabjait is kiválóan objectivitás jellemzi, mely tulajdon nélkül az elbeszélői téren nagyot előállítani nem lehet. Ha Petőfi a *lyrában* alkotta meg a nemzeti iskolát, így Arany azt az *epicai téren* tette. Magyar költő meg így nem énekelt: a formák annyi gazdagságával, a nyelv akkora erejével, a rythmus minden bájaival. Neki köszöni irodalmunk az assonancet-ot is, mely helyes tapintattal választva - mint ezt ő teszi, de nem úgy, mint ezzel utánzói visszaélnek, - nyelvünk szegénységét a jó rímekben helyesen pótolja.

utolsó Báthory», hőse Báthory Gábor, Erdély fejedelme, 3. «*Zrínyi a költő*.» Újabb regényei eléggé ismeretesek.

De már előbb a novella terén szerencsésen működtek: *Kisfaludy Károly*, főleg a víg beszélyben jeles; *Kovács Pál* a víg novellák hasonlóan kedvelt írója; Csató Pál, Gaál József, Szenyey, Kölcsey és mások. Majd *Kuthy Lajos* jelent meg, előbb csinos beszélyekkel, majd a «*Hazai rejtelmek*» című nagy regényt bocsátván közre. *Nagy Ignácz* beszélyei és «Magyar Titkok» című regénye is kedves olvasmánya lőn a közönségnek. De mellőzve a másodrendű novellákat, *báró Eötvös József* regényeire fordítsuk figyelmünket. Első regénye, a «*Karthauzi*» megalapítá írója nevét; ezt követte a «*Falu jegyzője*», mely az akkori megyei élet visszaéléseit ostorozza. Ez roppant olvasóközönségnek örvendett és méltán, mert egy a legjelesebb regények közül, melyeket irodalmunk felmutatni képes. Nem oly nagy hatást eszközle *báró Kemény Zsigmond* históriai regénye által, melynek czíme «*Gyulai Pál*». Újabb regényei s beszélyei sem tudtak minden művészieségök daczára a nagy közönségnél érdemlett népszerűségre vergődni. *Jókai Mór*[64] is már 1848 előtt magára vonta néhány novellával s egy regénynyel («Hétköznapok») a közönség figyelmét, melyek az olvasót a legszebb reményekre jogosítják egy gazdag képzelmű s nagy tehetségű fiatal író felől.

C) Drámai költészet.

37. §. Tájékozás.

Azon kísérletek után, melyek a mult század vége felé (1790) megalapult magyar színészetet részint eredeti, de leginkább fordított darabokkal ellátták, jelen időszaknak jutott a szerencse, hogy benne a drámai irodalom is magasabb szárnyalást vegyen. Mert noha már előbb is számosan voltak, kik erejöket a drámaírás mezején megkisérlék, ezek nem annyira a művészet, mint a színház napi igényeinek és a közönség fejletlen ízlésének kivántak és bírtak eleget tenni. A műízlést e kezdő korban főleg Kazinczy képviselte fordított drámáival; a színpad számára leginkább magok a színészek írtak s fordítottak oly darabokat, melyekkel a sokaság tetszését megnyerni reménylették. Kisfaludy Károly volt az első, ki a drámai irodalomnak magasabb lendületet adott. Az ő példáján kezdett az nemesebb irányban fejlődni, buzdíttatva később a Túdós társaság, majd a Nemzeti színháznak 1837-ben történt megnyitása után, ennek kitűzött jutalmai által is. Azonban ha drámairodalmunkat Kisfaludy Károly fellépésétől a legújabb időkig áttekintjük: kétféle irányt látunk abban képviseltetni. Egyik a régibb *klasszikai irány*, mely nem annyira színpadi hatás, mint költői belbecs után törekedett, másik az újabb *romantikai irány*, mely a színpadi hatást mindennek elébe teszi, s nálunk Szigligetivel kezdődik. Sem egyik, sem másik irányt nem lehet egészen helyeselni, mert a legköltőibb színmű sem felel meg egészen czéljának, ha míg az olvasót elbűvöli, a nézőt hidegen hagyja; viszont az oly dráma, mely érdekes helyzeteivel, bonyolult szerkezetével, csattanós jeleneteivel a nézőt csiklandoztatja ugyan, de letűnvén egyszer a színpadról s kimenvén a divatból nem érdemli, hogy tovább is az irodalom kincse maradjon: az oly dráma sem üti meg a kellő becsmértéket. E két irány egyesítése teszi az írót igazi drámai költővé.

---

[64] Az egyik jegyzetben (a Losonczyéban), mely 1860-ból kelt, aligha az Arany fogalmazásában, már így olvassuk: «Ellenben Jókai Mórnak mind régibb, mind főleg újabb regényei és beszélyei a phantasiának bája által, mely rajtuk elömlik, az egész magyar közönséget elvarázsolták. Ő nyelvére nézve is különbözik elődeitől: egyszerű, mégis szívhez szól, nagy szavak nélkül nagy eszméket fejez ki s úgy látszó pongyolasága alatt mindig érezzük a művészi ihletést, mely az egészet alakítja.

Kisebb jelentőségű regény- és beszélyírók: Pálfy, Degré, Bérczy, Szathmáry Károly, Obernyik Károly, Vas Gereben stb., s a művészi tollú Gyulai Pál».

38. §. Kisfaludy Károly.

Kisfaludy Károly első darabja, «*A tatárok Magyarországban*», 1819-ben adatott elő Pesten, s ettől fogva számítják felléptét a drámairói téren. És bár e darab mai szempontból tekintve gyenge, roppant hatást idézett elő, mi a költőt páratlan tevékenységre buzdítá. Négy nap alatt elkészült a négy felvonásos «*Ilka*», jambusokban; még azon év folytán «*Stibor vajda*», «*A kérők*», «*A pártütők*» színpadra kerültek s hírét megalapíták. Következő évben ismét több darabot írt, melyek közül legkitünőbb «*Iréne*», szomorújáték öt felvonásban, mely a költő haladását újólag tanusítá, bár ebben sem hiányzanak az elsietés nyomai, melyek Kisfaludy korábbi műveit a későbbiektől megkülönböztetik. Eleinte egyforma tűzzel látott mind a komoly, mind a víg színművek írásához, de azután hajlama egy időre a vígjáték felé vonta, s e nemhez tartoznak legsikerültebb darabjai, melyek közül a «*Csalódások*», «*Leányőrző*», «*Hűség próbája*» nevezetesebbek. Halála előtt nem sokkal (1829) visszatért a szomorújátékhoz, s hogy e nemben mily jeleseket várhattunk volna tőle, mutatja be nem végzett legutolsó darabja: «*Csák Máté*».

Kisfaludy határozottan nagy drámai tehetség volt. Művei nincsenek ugyan hiány nélkül, nem egy helyen lehet azokban szerkezeti hibát mutatni fel, s a jellemzés néha túlzott, de ép, egészséges jellemek is bőven találtatnak s a mellett, hogy bennök minden íz költői, a színpadi hatás titkaival is bírnak, habár nem is oly mértékben, mint azt a mai elkényeztetett közönség óhajtaná. Comicai ere kifogyhatatlan s műveit általában eszmegazdagság és tömöttség jellemzi.

39. §. Vörösmarty és mások.

Azon elsőrangú költők közül, kik a felvett időszakot oly fényessé teszik, többen foglalkoztak drámaírással. «Himfy» veterán lantosa, *Kisfaludy Sándor* még előbb mint öcscse, (1816) fellépett e mezőn «Hunyady János») majd «Kún László» darabjaival, de melyek inkább dramatizált eposzok, mint színművek. Későbbi darabjai közül a «*Dárday ház*» már inkább megfelelt a színpad igényeinek. *Vörösmarty* első darabjainak, mint «*Salamon király*» (1827-28), a «*Bujdosók*» (1830), hasonlóan ezeknek is az a hiánya, hogy daczára a költői szépségeknek, melyek pazar kézzel vannak rajtok elhintve, s daczára a legszebb nyelvnek s legzengőbb jambusoknak, nélkülözik a drámai rövidséget, a cselekvény gyors folyamát: azért színpadi hatásra számot nem tarthatnak. Újabb színművei, mint a koszorúzott «*Vérnász*» (szomorújáték öt felvonásban), «*A fátyol titkai*», «*Marót bán*» (szomorújáték öt felvonásban) az «*Áldozat*», (szomorújáték öt felvonásban) már a színpadon is inkább hatnak s a közönség értelmesebb osztálya előtt méltó tetszésben részesültek.

Az elszámoltakon kívül bírunk még Vörösmartytól egy dramatizált eposzt: «*Hábador*», egy regés színművet: «*Csongor és Tünde*», egy, a Nemzeti színház megnyitására írt allegóriát: «*Árpád ébredése*» s egy történeti drámát: «*Cilley és a Hunyadiak*», mind szép költeményeket; a «*Kincskeresők*» című szomorújátékot; végre «*Julius Cæsart*» és «*Lear királyt*» Shakespearetől, remek fordításban.

Itt kell megemlítenünk *Fáy Andrást* kedélyes vígjátékaival, melyek közül főleg a «Régi pénzek» című, tetszéssel fordult meg a színpadokon; a beszélyíró *Kovács Pált*, ki számos vígjátékkal gazdagítá irodalmunkat; *Teleki Lászlót*, a «Kegyencz» című dráma jeles szerzőjét, s az egy időben közkedvességű vígjáték, a «Falusi lakodalom» íróját, *Jakab Istvánt*. *Csató*

Pálnak részint eredeti, részint fordított vígjátékai hasonlóan tetszéssel adattak s *Tóth Lőrincz* ifjú törekvései a dráma körül magukra vonták a közfigyelmet. *Horváth Cyrill* drámái (Tyrus, Kuthen stb.) szinte a klasszikai iskolához sorozandók.

40. §. Katona József.

Azon évben, midőn Kisfaludy Károly «Tatárjai»-val legelső babérjait aratta (1819), egy igénytelen ügyvéd, Katona József végezte be másodszor átdolgozott «*Bánk bán*» című szomorújátékát, mely két évvel később (1821) nyomtatásban is megjelent. Mindazáltal a censura nem engedé annak színrehozását s hihetőleg ez a körülmény kedvetleníté el a szerzőt drámaírói pályájától annyira, hogy azon túl egyedül hivatalának élt szülővárosában, Kecskeméten, tiszti ügyészséget viselvén. Már «*Bánk bán*» előtt (1812-19) is írt ugyan csekélyebb becsű színdarabokat, a melyek közül néhány kézírásban fönmaradt, de ezek amahoz nem is hasonlíthatók. Sok időbe került, míg a már nyomtatva levő «*Bánk bán*» kivívta magának érdemkoszorúját; sokáig hevert az olvasatlanúl a könyvárusok polczain, a kritika által sem ismerve, sem méltányolva s midőn végre színpadra került (1845) s a fővárosi közönséget át meg át villanyozta, a szerző nem élt immár (1830).

Katona e szomorújátékában oly tehetségnek tünt fel, kitől szerencsésebb körülmények közt méltán várhattuk volna drámai irodalmunk felvirágzását. A színpadi hatás teljes birtoka mellett költészete mély, igaz, alakjai fenségesek, csaknem shakespeareiek, csupán nyelve darabos, mi 1819 előtt nem csoda. Ha van drámaírónk, ki a fentebb említett két irányt szerencsés összhangzásba tudta hozni: Katona az, «Bánk bán»-jával.

41. §. Szigligeti és az újabbak.

Az úgynevezett *romantika-iskola*, melyet a franczia költészetben Hugo Viktor alapított meg, mely nemsokára egész Európát elárasztá termékeivel s az utánzók egész seregét hozta mozgásba, nálunk sem maradhatott követők nélkül. *Szigligeti*, maga is színész, korán észrevette: mily különbség van a hatás között, melyet a hazai, bár klasszikai becsűnek elismert drámák s melyet a franczia színművek, pl. egy «Borgia Lucretia», «Angelo», «Korona és vérpad» stb. tesznek a közönségre. Midőn tehát mint drámaíró fellépett, főfigyelmét a darab szerkezetére s arra fordítá, hogy művei a színpad igényeit kielégítsék s hatást eszközöljenek. Első sikerült darabja: «*Dienes*» 1837-ben adatott Pesten, melyet csakhamar nagyszámú, részint komoly, részint víg színművei követtek, mint: «*Vazul*», «*Gyászvitézek*», «*Pókaiak*», «*Aba*», mindnyájan történeti drámák, s «*Rózsa*» pályanyertes vígjáték. Azóta is mind mostanig folytatja e termékeny írónk drámai működését s gazdagítja színműirodalmunkat, habár nem annyira intensiv, mint extensiv irányban. («Gritti», «Mátyás fia», «Zách unokái», «Bákóczy» jelesbek, komoly történeti drámái közül.)

De nem kevés érdeme Szigligetinek az is, hogy a magyar népi elemet a színpadra vitte, leszorítván ez által az előbb divatozott silány német bohózatokat s egyéb fordított férczműveket. Erre ugyan már ő előtte is történtek lépések az eredeti bohózatokban: *Munkácsy* «Garabonciás diák»-ja, *Balogh* «Ludas Matyi»-ja, de főleg *Gaal József* országos hírű «Peleskei nótáriusa» megtörték az utat. *Nagy Ignácz* híres vígjátéka a «Tisztújítás», szinte sok népelemmel bírt. De mindezekben a nép inkább csak mint nevetség tárgya tűnik fel. Szigligeti az első, ki a népi életből jellemeket rajzol. Első ilyen nemű darabja: a «*Szökött katona*», roppant tetszést aratott, a «*Két pisztoly*» hasonlóan, melyeket változó sikerrel nagyszámú népszínművei követtek. Összes színdarabjai száma ez ideig felül van a hatvanon.

42. §. Czakó, Hugó Károly, stb.

Ugyanazon irányban mint Szigligeti, de magasabb költői szárnyalással kezdé meg s folytatá a drámairói pályát *Czakó Zsigmond*. Első műve «*Kalmár és tengerész*» nagy reményeket csatolt a fiatal író nevéhez. Követé ezt a szinte sok szépséggel bíró «*Végrendelet*», de a költő minél tovább haladt a drámairói pályán, annál szembetünőbb lett drámáin ama sötét világnézet, mely utóbb magának is gyászos végét okozta. «*Leona*» már e sötét befolyás szüleménye; többi drámái is (János lovag, Könnyelműek, Szent László) kisebb-nagyobb mértékig e nyavalyában szenvednek. Czakóval egykorúlag *Hugó Károly*tól (igazi neve dr. Bernstein Hugó Károly) nyertünk állandó becsű s hatályos színműveket («Brutus és Lucretia», «Egy magyar király», «Báró és bankár», «Világ színjátéka», de a kevéssé jutalmazott, a részrehajló kritika által is üldözött költő végre is idegen földön volt kénytelen jobb sorsot keresni magának. *Obernyik Károlyt* költői becsű drámája, az «Örökség», majd jutalmazott vígjátéka, a «Nőtlen férj» s egyéb jeles drámái («Főúr és pór», «Chelonio», «Brankovics») a derekabb drámairók sorába igtaták.

Vahot Imre vígjátékai, főleg a «Farsangi iskola» kedvezően fogadtattak, valamint *Gaal József* vígjátékai s ezek közt a «Szerelem és champagnei».

Degré is immár kezde fellépni.

Végre ünnepelt regényírónk, *Jósika* drámái közül megemlítjük, mint legsikerültebbet a «Két Barcsai»-t és *báró Eötvös József* talpraesett vígjátékát:

«Éljen az egyenlőség.»